

Stalni postav Antičke zbirke: vodič

Domiter, Ozren; Gostinski, Nina; Gregl, Zoran; Kušan Špalj, Dora; Nemeth-Ehrlich, Dorica; Perok, Nikoleta; Radman Livaja, Ivan; Rendić-Miočević, Ante

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2019**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:422126>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-03**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

antička zbirka

VODIČ

arheološki
muzej
u zagrebu

STALNI POSTAV ANTIČKE ZBIRKE
V O D I Č

NAKLADNIK

Arheološki muzej u Zagrebu

ZA NAKLADNIKA

Sanjin Mihelić

AUTORI TEKSTOVA

Ozren Domiter

Nina Gostinski

Zoran Gregl

Dora Kušan Špalj

Dorica Nemeth-Ehrlich

Nikoleta Perok

Ivan Radman-Livaja

Ante Rendić-Miočević

LEKTURA

Božena Bunčić

FOTOGRAFIJE, 3D MODELI I CRTEŽI

Antun Bičanić

Miljenka Galić

Dorica Nemeth-Ehrlich

Igor Krajcar

Studio Kušan

Robert Leš

OBLIKOVANJE I PRIPREMA ZA TISAK

Srećko Škrinjarić

OBLIKOVANJE NASLOVNICE

Nedjeljko Špoljar, Sensus Design Factory

TISAK

Tiskara Zelina d.d.

NAKLADA

500 primjeraka

ISBN 978-953-8143-22-9

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001028021.

STALNI POSTAV
ANTIČKE ZBIRKE

V O D I Č

- Ozren Domiter
7 **POVIJESNI PREGLED ANTIČKE ZBIRKE**
- Dora Kušan Špalj
13 **ZBIRKA GRČKIH VAZA**
- Ivan Radman-Livaja, Ante Rendić-Mičević
21 **GRCI NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA**
- Ivan Radman-Livaja
27 **RIMSKA VOJSKA**
- Dora Kušan Špalj, Dorica Nemeth Ehrlich
37 **URBANIZACIJA PANONIJE**
- Nina Gostinski, Dora Kušan Špalj, Nikoleta Perok, Ivan Radman-Livaja
49 **SVAKODNEVNI ŽIVOT**
- Ozren Domiter, Ivan Radman-Livaja
71 **DUHOVNI ŽIVOT U RIMSKOJ ANTICI**
- Nina Gostinski, Zoran Gregl
87 **NEKROPOLE**
- Ivan Radman-Livaja
93 **KASNA ANTIKA I RANO KRŠĆANSTVO**

POVIJESNI PREGLED ANTIČKE ZBIRKE

Ideja o formiranju muzeja potječe još iz 20-ih godina 19. st., a današnji Arheološki muzej u Zagrebu izravni je sljednik Narodnog muzeja koji je obuhvaćao arheološki, povijesni i prirodoslovni odjel. S javnim djelovanjem započeo je 1846. godine. Od 1939. g. arheološki odjel potpuno se odvaja te djeluje samostalno, a na današnjoj je adresi od 1945. godine. U sastavu Arheološkog muzeja u Zagrebu djeluje i Antički odjel koji skrbi za gotovo 50000 predmeta grčke i rimske civilizacije.

ZBIRKE ANTIČKOG ODJELA

Raznorodni predmeti grčkog i rimskog porijekla u Arheološkom muzeju u Zagrebu podijeljeni su u 43 zbirke organizirane prema vrsti materijala (Zbirka kamenih spomenika, Zbirka rimske keramike...), namjeni predmeta (Zbirka rimskog pisačkog pribora, Zbirka rimskih svjetiljki, Zbirka rimskih medicinskih instrumenata...), lokalitetima s kojih potječu (Zbirka Dalj, Zbirka Ludbreg, Zbirka Novi Banovci...) ili nazvanih imenima osoba koje su ih poklonile ili prodale Muzeju (Zbirka Orlić, Zbirka Pavletić...). Ovako organizirane zbirke omogućuju bolju preglednost i adekvatnu sistematizaciju građe te olakšavaju njihovu dokumentaciju, znanstvenu interpretaciju i prezentaciju javnosti.

PODRUČJE DJELOVANJA I ORGANIZIRANO SAKUPLJANJE ANTIČKIH PREDMETA

Predmeti iz razdoblja antike poput oslikanih grčkih vaza, statua, nadgrobnih spomenika, sarkofaga ili javnih natpisa nalazili su se u žarištu arheološke muzejske djelatnosti od njezinih začetaka. Kako je muzej nosio naziv Narodni muzej područje njegovog djelovanja i predmeti dospjeli istraživačkom i sakupljačkom djelatnošću dolaze s prostora od Vojvodine, sjeverne Hrvatske do rijeke Sute i Hrvatskog primorja, manjim dijelom s istočne jadranske obale i otoka, ali i iz drugih zemalja poput Bosne i Hercegovine, južne Italije i Grčke, dajući odjelu i međunarodni karakter. Među gradovima koji su iznjedrili veću količinu antičke, preciznije, rimskodobne građe najzastupljeniji su nalazi iz Siska i Srijemske Mitrovice, nastalih na temeljima velikih rimskodobnih kolonija – Siscije i Sirmija.

Većina reprezentativnih predmeta u antičkom dijelu stalnog postava u Muzej je dospjela tijekom prvih stotinu godina njegova postojanja što u prvom redu valja zahvaliti pionirima muzejskog rada poput Mijata Sabljara, Izidora Kršnjavoga, Šime Ljubića, Josipa Brunšmida te Viktora Hofflera, koji su u drugoj polovini 19. st. i prvoj polovini 20. st. započeli s planskim sakupljanjem i zaštitom spomenika, ali i sustavnim arheološkim iskopavanjima, stvorivši temeljne uvjete za rad i postojanje Antičkog odjela u sastavu Muzeja.

MUZEJSKI POVJERENICI

Brojni spomenici prikupljeni su kroz suradnju s muzejskim povjerenicima, koji od 1893. g. djeluju kao dobro organizirana agentura suradnika Muzeja u terenskim prikupljanjima spomenika na čitavom području sjeverne Hrvatske i Vojvodine. Njihova je zadaća bila obavještavati upravu Muzeja o uočenim ili pronađenim spomenicima, predmetima i lokalitetima baštine u zavičaju u kojem su živjeli i djelovali. Muzejski povjerenici generirani su iz redova zaljubljenika u baštinu, arheologa amatera, a njihovo aktivno djelovanje potrajalo je do u 20. st. kada novim svjetonazorima, povećanjem broja lokalnih muzeja, zakonskom regulativom i profesionalizacijom struke nestaje potrebe za njihovom aktivnošću. Neovisno o tomu, muzejski su povjerenici zadužili antičku zbirku Muzeja, pribavivši neke od značajnijih spomenika.

DONACIJE KULTURNIH DOBROČINITELJA

Pojedini spomenici prezentirani u stalnom postavu zasluga su nesebičnog zalaganja predanih i pasioniranih kulturnih mecena, poput Ivana Kukuljevića-Sakcinskog ili Josipa Jurja Strossmayera, u vrijeme i netom nakon Hrvatskog narodnog preporoda. Među manje poznatim imenima, ali u smislu zalaganja za kulturna dobra nikako ne manje važnih, svakako valja izdvojiti i ona Milana Šipuća, Andreja Colussija, Ljudevita Ivkanca, Antuna Bukvića te mnogih drugih.

DRUŠTVO SISIČIJA I JARUŽANJE RIJEKE KUPE

„Društvo Sisciĳa”, osnovano 1876. g., svoj je rad temeljilo na istraĳivanju i sakupljanju bogatog arheološkog naslijeĳa grada Siska, nastalog na podruĳu antiĳke kolonije Sisciĳe. Rad društva financirali su „ugledni i rodoljubni graĳani Siska”, a statutarno je definirano da sva prikupljena graĳa bude poklonjena Arheološkom muzeju u Zagrebu.

Na prijelazu 19. u 20. st. razvila se potreba za ureĳenjem plovnog puta oko grada Siska, prepoznatog kao vaĳno ĳvorište rijeĳnog prometa. Velik dio metalnih predmeta u Muzej je dospio zahvaljujuĳi sustavnom dubljenju korita rijeke Kupe kod Siska. Tom je prigodom izvaĳena izvjesna koliĳina keramiĳkih i metalnih arheoloških predmeta, ųto je nagnalo tadaųnju upravu Muzeja da organizira nadzor nad radovima, a rezultat je velika koliĳina metalnih i keramiĳkih predmeta (njih oko 10000) koji su dospjeli u Muzej.

DONACIJE I OTKUPI FORMIRANIH ZBIRKI

Fundus Antiĳkog odjela nastajao je i pribavljanjem veĳ formiranih zbirki od strastvenih kolekcionara i istraĳivaĳa (Zbirka Lavala Nugenta, Zbirka Velimira Solitra, Zbirka Franje Diericha...). Takva metoda prikupljanja neosporno je pridonijela poveĳanju fundusa, ali kako je rijeĳ o „akviziciji iz druge ruke” takvi predmeti liųeni su arheološkog konteksta koji je nuĳan za njihovu cjelovitu znanstvenu interpretaciju. Meĳu spomenutim zbirkama ipak valja izdvojiti onu grofa Lavala Nugenta koja se do otkupa 1894. g. nalazila na Trsatu. Zaslugom Izidora Krųnjavoga, zbirka je dospjela u Arheoloųki muzej u Zagrebu, a obuhva-

LAPIDARIJ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

čala je keramoplastiku, grčke vaze i kamene spomenike. Govoreći o nužnosti arheološkog konteksta i nedostacima koje nosi kolekcionarstvo arheoloških predmeta, upravo su kameni spomenici iz Nugentove zbirke svijetla iznimka s obzirom na to da je grof Nugent dvadesetih godina 19. st. organizirao arheološka iskopavanja pa barem glede njihovog porijekla nema sumnje kako potječu iz Minturna, rimskog grada nedaleko Rima.

PRIKUPLJANJE GRAĐE ARHEOLOŠKIM ISTRAŽIVANJIMA

U 20. st. razvojem arheološke znanosti i metodologije, terenska arheološka istraživanja polako postaju glavni izvor prikupljanja muzejskih predmeta, a u suvremeno doba, ona su, uz poneke iznimke, isključiv način prikupljanja. Sustavnost u istraživanjima uz adekvatan metodološki pristup, prateću dokumentaciju i stručnu obradu nalaza uz toliko nužan arheološki kontekst čine stručna arheološka istraživanja najpogodnijim načinom prikupljanja arheološke građe, podložne stručnoj analizi i prezentaciji. Među značajnijim istraživanjima antičkog odjela svakako su ona u Stenjevcu, Ludbregu i na Žumberku. Od sredine 20. st. sustavna se istraživanja provode u Ščitarjevu i Varaždinskim Toplicama, a što je rezultiralo i muzeološkom prezentacijom lokaliteta. Iako Muzej prema potrebi provodi i zaštitna arheološka istraživanja diljem Hrvatske, predmeti prikupljeni takvom vrstom istraživanja povjeravaju se na čuvanje lokalnim muzejima, u skladu sa suvremenom muzejskom etikom i praksom.

U stalnom postavu prezentirano je sveukupno 1183 predmeta koji pokrivaju sve zbirke Antičkog odjela, a prezentirani su unutar 7 soba (tematskih cjelina) i u dvorišnom lapidariju.

ZBIRKA GRČKIH VAZA

U Arheološkom muzeju u Zagrebu čuva se najbrojnija i najznačajnija zbirka grčkih vaza u Hrvatskoj, s gotovo 1500 posuda, različitih oblika i stilova iz razdoblja od 8. do 3. st. pr. Kr.

Najveći dio zbirke čine grčke vaze crvenofiguralna stila iz južnoitalskih radionica, a zbirka sadrži i zanimljive primjerke posuda geometrijskoga, orijentalizirajućega, crnofiguralnoga i tzv. *gnathia* stila. Podaci o podrijetlu i mjestu nalaza pojedinih vaza nisu poznati, osim činjenice da su većinom za Muzej otkupljene iz privatnih zbirki u 19. i 20. stoljeća.

PROIZVODNJA GRČKIH OSLIKANIH VAZA

Razvoj slikarstva na vazama u Grčkoj može se pratiti još od 2. tisućljeća pr. Kr., od razdoblja mikenske kulture pa sve do kraja 4. st. pr. Kr. Na temelju mnogobrojnih oslikanih vaza nađenih na prostoru Grčke, ali i širom Sredozemlja te na obalama Crnog mora, dobiveni su zanimljivi podatci o njihovoj proizvodnji, ali i svakodnevnom životu, običajima, religiji, umjetnosti i trgovini. Grci su proizvodili 20-ak osnovnih oblika vaza, a svaki oblik imao je točno određenu funkciju. Osim za svakodnevnu uporabu, poglavito za držanje tekućina, vaze su se koristile i za religijske obrede i sepulkralne (pogrebne) svrhe, a služile su i za držanje mirisa te različitih kozmetičkih proizvoda. Vaze su se izrađivale u specijaliziranim radionicama, a bile su djelo keramičara i slikara, od kojih su neki ostavili i svoje potpise.

Posude su se izrađivale na lončarskom kolu, od vrlo dobro pročišćene gline. Neki dijelovi posude (noga, drška, ponekad vrat i sl.) izrađivali su se zasebno te su se spajali neposredno prije sušenja. Nakon sušenja posuda je oslikavana te se potom pekla u pećima. Prema tradiciji koja potječe još iz razdoblja mlađeg kamenog doba, primjenjivala se tehnika bojenja razrijeđenom glinom (glineni šliker, „firnis“). Glina bogata željezom rastvarala se u kišnici i kao žitka masa nanosila na keramiku, a tek nakon pečenja davala bi posudi karakteristični sjaj i boju.

GEOMETRIJSKI I ORIJENTALIZIRAJUĆI STIL

U razvoju grčkog slikarstva može se pratiti nekoliko razvojnih faza koje se međusobno razlikuju u stilu i tehnologiji oslikavanja posuda, a odraz su razvoja i stanja u političkom i društvenom životu. Nakon propasti mikenske kulture, razvija se tzv. protogeometrijski stil (1050.–900. g. pr. Kr.) koji se od kasnomikenske keramike razlikuje poglavito u novim oblicima posuda, u ukrašavanju se gube svi tragovi životinjskih i biljnih motiva, a javljaju se geometrijski motivi. Pravi geometrijski stil pojavljuje se, međutim, od 900. do 750. g. pr. Kr.; oblici posuda postaju tada monumentalniji te se jasno raščlanjuju na nogu, tijelo, rame i vrat, dok geometrijska ornamentika naglašava pojedine dijelove. Za to razdoblje karakteristična je preciznost crteža, strogi kompozicijski red i upotreba motiva koji su u funkciji oblika vaze: linije, trokuti, svastike, a često i meandri. Geometrijski stil je nastao i razvijao se u Atici, a brzo se proširio i na egejske otoke te obalu Male Azije.

VRČ, ATIČKI GEOMETRIJSKI STIL, OKO 750. G. PR. KR. | POKLOPAC, KORINTSKI STIL, OKO 590.–570. G. PR. KR.

Osnivanje grčkih kolonija na gotovo svim obalama Sredozemlja, u drugoj polovini 8. st. i u 7. st. pr. Kr. utječe i na promjenu načina ukrašavanja posuda, pa se u umjetnosti počinju oponašati istočni uzori. Ta pojava pridonijela je razvoju tzv. orijentalizirajućeg stila s dekorativnim motivima preuzetim s Istoka (prikazi apstraktnih motiva, fantastičnih životinja i sl.), a u to doba pojavljuje se i niz škola vezanih uz pojedine krajeve u Grčkoj. U Atici se, primjerice, razvija tzv. protoatički stil za koji je karakteristično povezivanje motiva orijentalizirajućeg stila i tradicionalnih mitoloških prikaza. Istodobno u Korintu nastaje figuralni stil, koji je motive s Istoka u potpunosti prilagodio grčkom duhu i sve do početka 6. st. pr. Kr. korintska je keramika dominirala grčkim tržištem.

U razdoblju protogeometrijskoga, geometrijskoga i orijentalizirajućega stila slikane vaze proizvode se u mnogobrojnim radionicama na grčkom kopnu i otocima, ali u 6. i 5. st. pr. Kr., u doba razvoja crnofiguralnoga i crvenofiguralnoga stila, atičke slikane vaze potiskuju sve ostale proizvođače. To nije bila samo posljedica kvalitete atičke keramike nego i političke i kulturne dominacije Atene u tom razdoblju.

CRNOFIGURALNI STIL

Tehnika „crnih figura” otkrivena je oko 700. g. pr. Kr. u korintskim radionicama, ali su je atički majstori usavršili te su u 6. st. pr. Kr. potpuno zavladao tržištem. Osnova navedene tehnike proizlazi iz činjenice da su figure izvedene crnom bojom na svijetloj podlozi: slikar bi najprije napravio skicu figure, zatim bi je ispunio razrijeđenom glinom (firnisom), a detalje naslikao bijelom, žutom ili crvenom bojom (firnis s mineralnim dodacima). Detalji same figure urezivani su nakon pečenja. Karakteristično je da se, osim muških figura, pojavljuju i ženski likovi koji su izvedeni u svjetlijim bojama.

Na vazama se ponajviše prikazuju mitološke, a ponekad i scene iz svakodnevnog života. Do nagla slabljenja kvalitete crnofiguralnoga stila došlo je potkraj 6. st. pr. Kr., kad se pojavljuje nova tehnika u načinu ukrašavanja, crvenofiguralni stil. Otad vaze ukrašene crnofiguralnim stilom postaju znatno jeftinije, a izrađuju se uglavnom manje posude (npr. lekiti, skifosi i sl.) s jednostavnijim prikazima. Bez obzira na pad kvalitete te se posude intenzivno proizvode i izvoze tijekom prve pol. 5. st. pr. Kr.

U zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu čuvaju se 24 crnofiguralne vaze, a sve se mogu ubrojiti u kasnu fazu crnofiguralnoga stila. Najviše ima lekita, koji su bili vrlo čest prilog u grobovima te su ukrašeni mitološkim scenama, a likovi su prikazani siluetarno, dok su detalji izvedeni ugrebenim linijama.

SKIFOS, KORINTSKI STIL, OKO 590.–570. G. PR. KR.

SKIFOS, ATIČKI CRNOFIGURALNI STIL, KRAJ 6. ILI POČ. 5. ST. PR. KR.

CRVENOFIGURALNI STIL

Oko 530. g. pr. Kr. dogodila se značajna promjena u načinu oslikavanja vaza; naime, otkrivena je nova tehnologija pečenja, koja je omogućila oslikavanje posuda na posve nov način. Figure postaju crvene, a pozadina crna. Prije samog oslikavanja, cijela je površina posude premazana, odnosno oprana slojem razrijeđene gline, koja bi nakon pečenja davala specifični sjaj i smečkastu boju. Način oslikavanja potpuno se razlikovao od onog koji se primjenjivao u crnofiguralnom stilu, jer se nakon skice figure firnis nanosio na površinu oko figure koja je na taj način ostajala crvena (nakon pečenja), tj. u boji gline, a detalji su se izvodili gustim firnisom koji se nanosio specijalnim perom ili četkicom. Ta je tehnika omogućila crtanje detalja, a time i realistični prikaz anatomije tijela, odjeće, pa čak i emotivnih stanja.

LEKIT, ATIČKI
CRNOFIGURALNI STIL,
1. ČETVRTINA 5. ST. PR. KR.

O tehnologiji proizvodnje grčkih vaza postoje razne teorije, a provedena su i mnogobrojna istraživanja i kemijske analize, pogotovo o sastavu firnisa i njegovim svojstvima. Pretpostavlja se da se proces pečenja i kod crvenofiguralno i crnofiguralno oslikanih vaza odvijao u tri faze. U prvoj, oksidacijskoj fazi, zrak je puštan u peć pa se željezo u glini sa zrakom pretvaralo u željezni oksid, tj. cijela je posuda postajala crvenom. U sljedećoj fazi zatvarao se dovod zraka u ložište (redukcijsko pečenje) pa je drvo uz jaki dim izgaralo u ugljični monoksid, koji je crveni željezni oksid na površini posude reduciralo u crni željezni oksid; tako su oslikani sloj kao i cijela površina postajali crni. U trećoj fazi, ponovno je zrak pušten u peć (reoksidacijsko pečenje) pa bi glina ponovno pocrvenila, odnosno reoksidirala, a dijelovi posude premazani firnisom ostajali su crni, jer bi se firnis toliko zgusnuo da je postao otporan na kemijsku reakciju.

Razdoblje crvenofiguralnoga stila trajalo je gotovo 200 godina, a najljepši primjerci potječu iz atenskih radionica 5. i 4. st. pr. Kr.

Sredinom 5. st. pr. Kr. neki se keramičari iz Atene sele na prostor Velike Grčke, u današnju južnu Italiju, gdje se ubrzo osamostaljuje proizvodnja u lokalnim radionicama.

Najveći dio zbirke grčkih vaza Arheološkog muzeja u Zagrebu čine upravo vaze crvenofiguralnoga stila, koje se po kvaliteti i načinu ukrašavanja uglavnom mogu pripisati južnoitalskim radionicama.

Proizvodnja crvenofiguralnih vaza započela je u južnoj Italiji oko 440. g. pr. Kr. i trajala je sve do kraja 4. st. pr. Kr., a poznate su radionice u Apuliji, Kampaniji, Lukaniji te na Siciliji. Proizvodi južnoitalskih radionica razlikuju se od antičkih i po stilu i po vrsti gline i firnisu.

SKIFOS, APULSKI STIL, SREDINA 4. ST. PR. KR.

Potkraj 4. st. pr. Kr. dolazi i do serijske proizvodnje vaza crvenofiguralnoga stila, na što upućuju mnoge vaze vrlo sličnog oblika, ukrašene jednostavnim međusobno sličnim prikazima, a među njih se može ubrojiti i veći dio zbirke crvenofiguralnih vaza Arheološkog muzeja u Zagrebu.

HIDRIJA, APULSKI STIL,
3. ČETVRTINA 4. ST. PR. KR.

KANTAROS, APULSKI STIL,
3. ČETVRTINA 4. ST. PR. KR.

TANJUR S DRŠKAMA, APULSKI STIL,
3. ČETVRTINA 4. ST. PR. KR.

KRATER ARKADNOG TIPA, ATIČKI CRVENOFIGURALNI STIL, OKO 480.–470. G. PR. KR.

VAZE HELENISTIČKOG RAZDOBLJA

Proizvodnja slikanih vaza u Ateni prestaje krajem 4. st. pr. Kr., a radionice u južnoj Italiji nastavljaju proizvoditi keramiku u duhu helenizma; tada se, naime, počinju proizvoditi *Gnathia* vaze kao i tzv. reljefna keramika.

Gnathia vaze dobile su naziv po nalazištu Egnazia (antička *Gnathia*) u južnoj Italiji (Apulija), a važni centri proizvodnje bili su i u Tarentu i Kanosi. Te su vaze izrađivane u razdoblju od 360. do 270. g. pr. Kr., a za njih je karakteristično da su manjih dimenzija te da izgledom imitiraju metalno posuđe, osobito kad su ukrašene kanelurama, tj. reljefnim žljebovima. Cijela površina posude bila je prevučena firnisom, na koji se nanosio ukras s bijelom, crvenom, žutom i narančastom bojom, a ponekad su se koristile i smeđa te ružičasta i zelena boja.

SKIFOS, RANI GNATHIA STIL, 340.–330. G. PR. KR.

Tim su bojama slikani jednostavni ukrasi kao što su grančice lovora, vitice vinove loze, rozete, girlande, točkice i sl., a ponekad i maske te ženske glave, dok su prikazi cijelih figura vrlo rijetki. Prema načinu ukrašavanja i obliku *Gnathia* vaza, odnosno razdoblju u kojemu su nastale, u stručnoj literaturi izdvojene su tri njihove razvojne faze: rani, srednji i kasni *Gnathia* stil unutar kojih poznati su i pojedini majstori i radionice. U zbirci AMZ-a zastupljeno je ukupno 59 *Gnathia* vaza različitih oblika, kvalitete gline i firnisa, a ukrasi na pojedinim primjercima upućuju na pripadnost pojedinim majstorima i radionicama, pa je stoga moguće dobiti uvid u sve navedene razvojne faze *Gnathia* stila.

Osim *Gnathia* keramike u južnoj Italiji, u 4. st. pr. Kr. pojavljuje se i tzv. keramika s reljefnim ukrasima, koja se razvija pod utjecajem grčkih i istočnih helenističkih centara. Taj tip keramike svojim izgledom (reljef, kanelure, crni firnis) oponaša metalno posuđe te na neki način simbolizira raskid sa stoljetnom tradicijom oslikavanja. Zbog velike potražnje, pretpostavlja se da su u Apuliji i Kampaniji djelovale brojne radionice u kojima se izrađivala takva reljefna keramika.

Od crne reljefne keramike, u muzejskoj su zbirci zastupljeni gutusi koji najvjerojatnije pripadaju apulskim i kampanskim radionicama od kraja 4. do početka 2. st. pr. Kr. Riječ je o posudama s uskim izljevkom, što ujedno predstavlja specifični južnoitalski oblik. Uski otvor izljevka omogućuje polagano izlivanje tekućine, npr. mirisnih ulja i ulja za lampice ili pak tekućina za pranje ruku u termama. Način proizvodnje gutusa otkriva da je riječ o serijskoj proizvodnji, budući da su medaljoni rađeni u kalupima pa se iste maske mogu naći i na drugoj vrsti posuda. U zbirci AMZ-a zastupljena su 23 gutusa, s medaljonima na kojima su prikazani motivi iz grčke mitologije, najčešće vezani uz Dionizov kult.

Na kraju treba spomenuti i vrlo zanimljive vaze-igračke iz zbirke AMZ-a koje svojim oblicima i ukrasima prate razvoj stilova grčkih vaza te svakako govore o važnosti koju su takve posude imale u svakodnevnom životu, jer je dječja igra uvijek odraz svijeta odraslih i načina života.

GUTUSI, JUŽNA ITALIJA, 3. ST. PR. KR.

GRCI NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA

Veze nekadašnjega grčkog svijeta s obalama Jadranskog mora sežu do najstarijih pretpovijesnih razdoblja. Duž istočnojadranske obale, znatno razvedenije i za sigurnost plovidbe svakako mnogo povoljnije – poglavito se to odnosi na njezino hrvatsko područje – tragovi međusobnih doticaja prepoznatljivi su u brojnim otkrivenim arheološkim nalazima, osobito u relevantnom keramičkom materijalu. Na plodonosne veze podsjećaju također i različite mitološke priče, poglavito one u kojima se djelovanje niza protagonista grčke mitološke baštine – Ilirija, Kadma i Harmonije, Jonija, Hia i Hilejaca i drugih – povezuje upravo s pojedinim hrvatskim jadranskim lokalitetima. U istom je kontekstu zanimljivo i oživljavanje kulta pojedinih junaka opjevanih u znamenitim epovima o Trojanskom ratu. Uz legende o Antenoru najživlje su svakako uspomene na heroja Diomeda, čiji je kult bio raširen diljem Jadrana, a u nas potvrđen na otoku Palagruži („Diomedov otok“?), kao i na rtu Ploče, odnosno „punta Planki“ (Plinijev *Promunturium Diomedi*) nedaleko od šibenske Rogoznice, poznatom kulturnom mjestu u službi odvažnih pomoraca koji su plovili uzburkanim vodama Jadranskoga mora.

U grčkim pisanim izvorima spominje se da su Fokejci prvi među Grcima plovili Jadranom. Prema Herodotu, to se zbilo u 7. st. pr. Kr., kada su osnovane i prve grčke, korkirejske (*Korkyra*) kolonije na ilirskom kopnu, *Epidamnos* i *Apollonia*, obje u današnjoj Albaniji. Potkraj 6. st. pr. Kr. prve podatke o hrvatskom dijelu obale zabilježio je Hekatej iz Mileta. Nekoliko pisaca navodi pak podatak o osnivanju kolonije maloazijskih Knidana na otoku Korčuli (*Korkyra Melaina*, „Crna“ *Korkyra*) još u 6. st. pr. Kr., ali lokacija te najstarije grčke naseobine u našim krajevima, nažalost, još nije sa sigurnošću utvrđena. Bio je to, međutim, uvod u skorašnji intenzivniji val grčkog naseljavanja, koji će uslijediti na razmeđu 5. u 4. st. pr. Kr., zahvaljujući ponajviše kolonizatorskom djelovanju glasovitog sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg.

U krajevima nastanjenim ilirskim žvrljem, na srednjodalmatinskom otočju, Grci su osnovali svoje najznačajnije naseobine. Datum osnutka naseobine na otoku Visu (*Issa*), koju su osnovali grčki Sirakužani, nije precizno utvrđen. Podignuta je bila na sjevernoj strani otoka, u dnu dobro zaštićene uvale, aktualne viške luke. Zanimljivo je da je na jednom od sačuvanih natpisa *Issa* nazvana „Jonijevim otokom“, dok povjesničar Teopomp navodi, među inim, da je otokom vladao Ilir Jonije, što se očituje i pojavom Jonijevih portreta na novcima iskovanima u isejskoj kovnici.

Pod okriljem moćnog Dionizija Sirakuškog 385./84. g. pr. Kr., na mjestu današnjeg Starog Grada na otoku Hvaru, egejski su Parani osnovali svoju naseobinu, koloniju (*polis*) *Pharos*, na samom kraju dubokog starogradske zaljeva, odakle se prema istoku pruža najveće polje na otoku. Pozornost danas osobito privlače tragovi jedinstvenoga grčkog katastra sačuvanog u starogradske polju, kao i nedavno istraženi grčki bedemi, odnosno dio fortifikacijskog sustava kojim su pridošli jonski doseljenici obzidali grad.

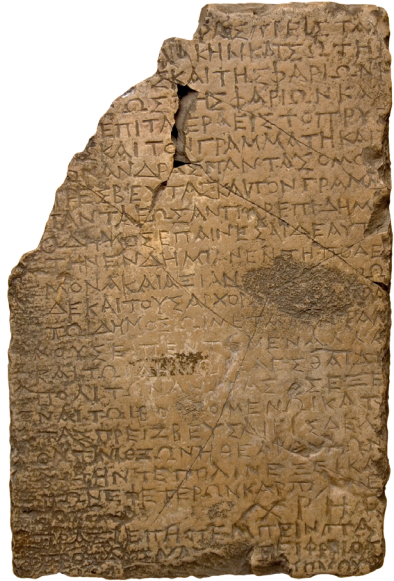
O položaju i osnivaču Herakleje nema, nažalost, pouzdanih dokaza, ali postojanje grada (*polis*) Heraklova imena svjedoče dostupni literarni izvori, kao i serije emitiranoga novca.

Još je nejasnije pitanje smještaja kolonije za koju je utvrđeno da je kovala novac sa siglami *DI* i *DIM* [pretpostavlja se da je riječ o imenu nepoznatog grada, *Dimos*, odnosno *Dimale*, lociranog, po svemu sudeći, na Hvaru ili o imenu nekoga grčkog tiranina, a nije isključeno da je riječ o oznaci vrijednosti (*dihalkon*) naknadno prekovanog novca?].

TROPAION IZ STAROG GRADA NA HVARU, 4. ST. PR. KR.

Izejski Grci i sami su osnivali manje naseobine gradskog tipa (subkolonije, emporiji). Uz *Trag(o)-urion*, današnji Trogir te *Epetion* (Stobreč), na nekadašnjem delmatskom kopnu (vrlo je naglašen bio i grčki etnički element u Saloni, delmatskoj luci i najznačajnijem rimskom istočnojadranskom urbanom središtu), dorska je *Issa* osnovala, čini se, u 3. st. pr. Kr. i grad nepoznata imena na mjestu današnje Lumbarde na otoku Korčuli. Odatle, naime, potječe glasovita Lumbaradska psefizma, jedinstveni očuvani dokument o osnivanju grčke agrarne naseobine, rijedak dokument takvog sadržaja u cijeloj helenskom svijetu.

DEKRET FARSKOG GRADSKOG VIJEĆA, 4. ST. PR. KR.

Izloženi grčki natpisi pretežito su namijenjeni javnim potrebama. Jedan od njih, znameniti pobjedni natpis (*tropaion*) iz Starog Grada na Hvaru, vjerojatno je najstariji sačuvani natpis iz naših krajeva, a zanimljivim sadržajem odlikuje se i ulomak „Farske psefizme”, datiran u kraj 3. ili početak 2. st. pr. Kr. U pitanju je završni dio dekreta gradskog vijeća Para o počastima trojici članova farskog poslanstva te slanju šestorice Parana po savjet delfijskog proročišta, kako bi se Far zaštitio od aktualnih neprilika; umjesto izravnog odgovora na postavljeno pitanje o božanstvima kojima bi u tu svrhu trebalo prinijeti žrtvu, proročište preporučuje slanje Paranina Praksiepa na Zapad, vjerojatno u daleki Far, koji bi trebao postati novim osnivačem parske jadranske kolonije. Veći ulomak tog istog spomenika, odnosno dekreta farskog gradskog vijeća, pohranjen je u dominikanskom samostanu u Starom Gradu. U njemu se, uz ostalo, komentira aktualna politička situacija, s naglaskom na postojeće savezništvo s Rimljanima. U nastavku je odluka o slanju tročlanog poslanstva u Par i vjerojatno u Atenu, kako bi zatražili pomoć za obnovu grada. Tekst završava podsjećanjem na veze između kolonije i matičnog grada, Fara i Para, te imenima farskih izaslanika i motivom njihove inicijative.

Uz epigrafsku građu u izložbenom postavu nalaze se također i različiti primjerci keramičke produkcije iz spomenutih priobalnih središta, među inim i ulomak kalupa za izradu ženskih figurica tipa *Tanagra*, kao i karakteristični primjerci novca pojedinih grčkih kolonija s hrvatskog dijela jadranske obale.

GRČKO—ILIRSKA KACIGA

GRČKO—ILIRSKA KACIGA, BELI,
2. POL. 6. ST. – POČ. 5. ST. PR. KR.

Slučajni podvodni nalaz pronađen je u creskom akvatoriju uz naselje Beli. Zaobljena kaciga sa štitičnikom za vrat i izraženim trokutastim štitičnicima za obraze s kružnim otvorima za vezivanje te čeonim izdankom i zatiljnom alkom za privjes perjanice težila je oko 1 kg i imala otvor za lice širine 11 cm. Uz perjanicu, kaciga je dodatno bila ukrašena perlama koje su umetane u vidljive rupice duž donjeg ruba kacige. Zanimljiv je urezan detalj jednakostrukog križa na čelu kacige. Moguće je da je riječ o osobnoj oznaci vlasnika ili pak o mjestu gdje je trebao biti načinjen kakav ukras (vepar, lavovi, ovnova glava).

LUMBARDSKA PSEFIZMA — DEKRET O OSNIVANJU GRČKE (ISEJSKE) AGRARNE NASEOBINE NA SREDNJODALMATINSKOM OTOKU KORČULI (*KORKYRA MELAINA*)

Na blago položenoj terasi pri samom vrhu poluotočiča-brežuljka Koludrt u Lombardi, u sjeveroistočnom dijelu otoka Korčule (*Korkyra Melaina*), tijekom posljednjih desetljeća 19. st., počevši od 1877. g., u nekoliko su navrata otkriveni kameni ulomci jedinstvenoga grčkog natpisa, svojevrzne uredbe (*lex coloniae*) o osnivanju grčke (isejsko-dorske) naseobine agrarnog tipa na tom srednjodalmatinskom otoku. Dragocjeni natpis, poznat pod nazivom Lombardska psefizma, prvi je objavio i interpretirao J. Brunšmid, nakon što je 1895. g. boravio u Lombardi, nadajući se da će pronaći i preostale dijelove natpisa, još gotovo trećinu njegove sveukupne površine.

LUMBARDSKA PSEFIZMA, LUMBARDA, KORČULA, RANO 3. ST. PR. KR.

U tome, nažalost, nije bio uspješan, ali je još nekoliko manjih ulomaka "psefizme" ipak naknadno pronađeno, posljednji, petnaesti ulomak, koji je očigledno pripadao gornjem dijelu natpisa, tek u novije vrijeme pa je tek nedavno znanstveno valoriziran.

Nasuprot Brunšmidovim pretpostavkama da ulomci "psefizme" potječu iz prostora srednjovjekovnog sakralnog objekta, odnosno iz ruševina samostanske crkve sv. Ivana koja se, prema tradiciji, trebala nalaziti na području Koludrta, recentna su istraživanja pokazala da svi ulomci pronađeni u novije vrijeme - a to se, po svemu sudeći, odnosi i na "starije" ulomke, one koji su otkriveni u 19. st. - potječu iz istočnog dijela antičke cisterne koja je, kao vrlo važan element života u rimsko doba prestala, čini se, biti u izvornoj funkciji te je bila zatrpana kamenjem iz nekog od tamošnjih kamenoloma. Vjerojatno je upravo tada uništen bio i natpis koji je, u to nema sumnje, izvorno morao biti postavljen na vrlo istaknutom položaju.

Natpis, koji u osnovi ima oblik uredbe, propisivao je obveze i prava prvih kolonista, utemeljitelja naseobine, onih kojima je bio dodijeljen prostor za podizanje kuće i za okućnicu, kao i zemlja za obradu izvan prostora grada. Imena prvih kolonista - a među njima su, čini se, bila i dvojica Ilira, vjerojatno lokalni dinasti, otac i sin *Pyllos* i *Dazos* - u skladu s grčkim onomastičkim sustavom navedena su imenom te patronimikom. U dugačkom popisu kolonista navedenih nakon uvođenog dijela - u njemu se, osim veličine posjeda svakog novopridošlog kolonista, odnosno količine zemlje koja će pripasti njima i onima koji im se budu kasnije pridružili, navode i sankcije za eventualne prekršitelje - u donjem su dijelu spomenika njihova imena raspoređena u tri stupca, u odnosu na njihovu pripadnost odgovarajućim dorskim filama (*Dimani*, *Hili* i *Pamfili*).

Lumbaradska psefizma kodificira, u osnovi, postupke kojih se bilo nužno pridržavati prigodom osnivanja anonimne grčke, isejske, naseobine na otoku Korčuli. Natpis je vjerojatno iz 3. st. pr. Kr. te se, po svemu sudeći, uklapa u aktualna tadašnja nastojanja *Isse* da svoj utjecaj proširi i na susjedna područja, ne samo ona na kopnu (*Tragurion*, *Epetion*), nego i na srednjodalmatinskim otocima.

U nastavku slijede imena "prvih kolonista", poglavito muškaraca; sačuvano je približno 180 imena (neki smatraju da ih ima i više, možda čak oko 240, a to bi trebala biti većina od približno 300 imena koliko se smatra da ih je ukupno bilo zabilježeno na spomeniku), razvrstanih u tri dorske file (plemena), *Dimani*, *Hili* i *Pamfili*.

Informational text panel located below the glass display case, containing several lines of text.

RIMSKA VOJSKA

OSVAJANJE PANONIJE I UČVRŠĆIVANJE RIMSKE VLASTI (I. ST. PR. KR. – I. ST.)

Za razliku od priobalja, kontinentalni dio današnje Hrvatske počeo je zanimati Rimljane razmjerno kasno. Ti su krajevi, zbog svog relativnog siromaštva, bili manje zanimljivi rimskim trgovcima, pa je Rimska Republika, zbog nepostojanja većih gospodarskih i strateških interesa, na narode koji su naseljavali današnju središnju i sjeverozapadnu Hrvatsku obraćala pažnju samo kad su joj predstavljali smetnju. S obzirom na to da domoroci nisu bili neskloni pljačkaškim pohodima kojima je cilj bilo područje njima geografski bliske Akvileje (*Aquileia*), rimska je vojska u više navrata vojno intervenirala na ovim prostorima tijekom 2. st. pr. Kr. Ti su bojni pohodi, prije svega, bili kaznene ekspedicije jer se Rimljani tada nisu namjeravali trajno zadržati. Japodsko područje je tako prvi put bilo poharano 171. g. pr. Kr., a do Panonije Rimljani, izgleda, prodiru već 159. g. pr. Kr. ili 156. g. pr. Kr., kada možda napadaju Segestiku. Japodi su opet bili izloženi rimskoj intervenciji 129. g. pr. Kr., a desetljeće kasnije, 119. g. pr. Kr., dolazi do prvog pouzdano datiranog napada na Segestiku. Nakon dugotrajnog zatišja, rimska se vojska pod Oktavijanovim zapovjedništvom 35. g. pr. Kr. ponovno uputila na Japode i Segestiku, no taj put nije bilo samo riječ o kaznenoj ekspediciji. Rimljani su nakon uspješno okončanog pohoda odlučili ostaviti jak garnizon u Segestici. Promijenjene strateške okolnosti navele su budućeg cara Augusta na trajnu okupaciju unutrašnjosti Ilirika, a osvajanje Segestike, buduće rimske Siscije, predstavljalo je samo prvi čin tog ambicioznog plana. Iako je Oktavijanov pohod bio uspješan, osvajanje Ilirika i učvršćivanje rimske vlasti potrajalo je još dugi niz godina, a sljedeća četiri desetljeća rimske okupacije bila su obilježena čestim pobunama lokalnog stanovništva.

Nezadovoljstvo je kulminiralo u velikom ratu, tzv. Batonovom ustanku, od 6. do 9. godine. Tek nakon što je s velikom mukom skršena ta zadnja pobuna počinje stvarni proces romanizacije panonskog prostora. Tada Panonija, 8. ili 10. g., postaje zasebna provincija, dijeljenjem Ilirika na dva dijela, prvotno nazvanima *Illyricum Superius*, buduća provincija Dalmacija i *Illyricum Inferius*, odnosno Panonija.

RIMSKI MAČ (GLADIUS),
SISAK, KASNO 1. ST. PR. KR.

Postupno će rimska vojska prebacivati svoje snage iz unutrašnjosti provincije na dunavsku granicu, te se od okupacijske sile pretvoriti u obrambenu vojsku i jamca mirnog razvoja romanizirane Panonije. Taj je proces trajao razmjerno dugo, tako da Rimljani nisu odmah po osvajanju Panonije pristupili izgradnji lanca utvrda i vojnih postaja na granici s barbarskim svijetom. August je za osiguranje granica Panonije bio skloniji sklapanju saveza sa susjednim barbarskim narodima, jamčeći tako mir unutrašnjosti provincije, ujedno štedeći vojne resurse, pa je u njegovo vrijeme, kao i za njegovih neposrednih nasljednika, glavna vojske, odnosno legije, bila uglavnom koncentrirana u unutrašnjosti provincije, dok su na granicama mahom bile samo manje postrojbe. Siscija je sigurno zadržala velik garnizon i nakon što je ugušen Batonov ustanak, a glavnu posadu je vjerojatno činila IX. legija *Hispana* koja je Sisciju napustila najkasnije između 42. i 45. godine. Otprilike nekako u to vrijeme, za Klaudijeve vladavine, počinje postupno prebacivanje većih vojnih snaga na granice Panonije, da bi tijekom vladavine flavijevske dinastije većina panonskih legija bila premještena na Dunav.

U fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu čuva se niz predmeta i komada vojne opreme koji se mogu vezati uz to razdoblje, odnosno vrijeme uspostave rimske vlasti u Panoniji.

RIMSKI BODEŽI (PUGIONES), SISAK, RANO 1. ST.

KACIGA TIPa WEISENAU

Željezna kaciga tipa Weisenau pronađena u Kupi kod Siska predstavlja iznimno zanimljiv primjerak rimske kacige. Iako je dosta oštećena, zamjetna je visoka kvaliteta izrade i bogatstvo uresa. Sama kaciga je željezna, ali joj je na donjem rubu prednje polovice kalote još dobro sačuvana srebrna traka. Sa svake strane nalaze se i po dvije srebrne rozete ukrašene emajlom. One prekrivaju čavle koji su podržavali obrazine.

Zanimljivo je da srebrna traka prekriva dna rozeta: to kvari estetski dojam ali izgleda da vlasniku nije smetalo. Iste takve rozete na vratobranu (samo se jedna očuvala u većoj mjeri), prikrivaju čavle savijene u krug s unutrašnje strane vratobrana. Vjerojatna im je namjena bila držanje remena ili lančića za nošenje kacige. Tijekom restauracije kacige utvrđeno je na više mjesta na kaloti postojanje tragova tankog sloja srebrnog lima, mjestimice i pozlaćenog te se čini da je cijela kaciga bila prekrivena srebrnim limom. Konzervatorskim su zahvatom uočena tri različita sloja ukrasnog lima. Prvi je bio srebren i ukrašen punciranim vegetabilnim ukrasom. Drugi sloj je bio od pozlaćenog lima i vidljiv je na svega par mjesta, naknadno prekrivenih trećim slojem srebrnog lima, također ukrašenog punciranjem. Po svemu sudeći, ovu su kacigu vlasnik ili vlasnici obnavljali i ukrašavali u barem tri navrata. Činjenica da srebrna traka na čeonom rubu djelomično prekriva ukrasne rozete također navodi na vjerovanje da nije riječ o izvornom ukrasu već o naknadnom dodatku ili reparaturi. Čini se, da je kružni završetak namijenjen usađivanju nosača perjanice na vrhu kalote naknadno dodan, te da se na njegovom mjestu izvorno nalazila četverokutna limena pločica, inače čest oblik kod većeg broja ranih kaciga tipa Weisenau. S desne strane kacige je sačuvana jedna karičica, dok je s lijeve još vidljiva rupica u kojoj se nesumnjivo nalazila ista takva karičica. Po svemu sudeći, te su karičice bile namijenjene za držanje ukrasne perjanice.

Raskošan ukras ove kacige ima paralele: izgledom vrlo slična, ali bolje očuvana kaciga pronađena u Besançonu (Francuska) također je djelomično bila prekrivena srebrnim limom. Slabo očuvana kaciga tipa Weisenau iz Augsburga imala je, izgleda, također cijelu kalotu prekrivenu srebrnim limom. Bogati ures nije jedini znak da je ova sisačka kaciga mogla pripadati čovjeku koji nije bio običan vojnik. Već spomenute, bočno postavljene karičice, ukazuju da je ova kaciga bila namijenjena za postranično nošenje perjanice. To je vrlo bitan detalj jer nam antički izvori, a i prikazi na stelama, vrlo jasno daju do znanja čije su kacige bile ukrašene na takav način: *crista transversa*, ili postranična perjanica je bila oznaka čina za centurione. Temeljem raspoloživih podataka, čini se, da bi ovo bila, zasad, jedina pouzdano identificirana centurionska kaciga.

Pri pokušaju datiranja kaciga ovog tipa treba obratiti pozornost na vratobran, ali ne na njegovu veličinu, već na kut kojim pada u odnosu na kalotu. Ova kaciga ne posjeduje neke detalje karakteristične za kasnije razdoblje, pa se sigurno može datirati u 1. st. Russell Robinson ju je definirao kao carsko-galski tip F, isto kao i najbližu paralelu, kacigu iz Besançon. Datira ih u drugu četvrtinu 1. st., a s obzirom na vratobran ta datacija izgleda opravdana.

DOBA LIMESA – PROCVAT RIMSKE PANONIJE (II. – RANO III. ST.)

Značajnije premještanje trupa na dunavsku granicu počinje tek u Vespazijanovo vrijeme, a taj se proces odvijao tijekom sljedećih nekoliko desetljeća, dobivši više-manje konačne obrise za Trajana i Hadrijana, kada gotovo sve trupe bivaju stacionirane na granicama Panonije i kada se stalne vojne utvrde na dunavskom limesu ojačavaju kamenim bedemima. Upravo je u Trajanovo vrijeme, između 103. i 107. godine, izvršena podjela Panonije na dvije provincije, *Pannonia Superior* sa sjedištem u Karnuntumu (*Carnuntum*) i *Pannonia Inferior* sa sjedištem u Akvinkumu (*Aquincum*). Ta je podjela nesumnjivo posljedica preustroja rimskih obrambenih potencijala na dunavskoj granici, s Gornjom Panonijom suprostavljenom Kvadima, a Donjom Panonijom Sarmatima. Većina jedinica biva trajno smještena u pojedinim utverdama, te se u njima nerijetko zadržavaju desetljećima, a zabilježeni su i slučajevi jedinica koje su od tog vremena ostajale stacionirane u istom garnizonu i sljedećih par stoljeća. Dugotrajno razdoblje mira i produženi boravak vojnih jedinica na istom mjestu pogodovali su razvoju civilnih naselja uz vojne logore te sveopćoj romanizaciji panonskog prostora. Dok su u 1. st. unovačeni Panonci mahom bivali raspoređeni u postrojbe stacionirane u drugim krajevima Carstva, tijekom 2. st. sve veći broj Panonaca, kako onih s rimskim građanskim pravom tako i onih s peregriinim statusom, služi u legijama i auksilijarnim postrojbama smještenima unutar Panonije.

Tijekom većeg dijela 2. st. život u Panoniji protječe mirno, intenzivno se razvija urbani život, gospodarstvo cvjeta, a romanizacija hvata duboke korijene.

To je razdoblje blagostanja potrajalo do Markomanskih ratova. Iako se većina borbi odvijala u sjevernom dijelu Gornje Panonije, barbari su 170. godine, prešavši Panoniju, izvršili pljačkaški prodor sve do Akvileje. Istovremeno su Sarmati krenuli u napad pa ni Donja Panonija, Gornja Mezija i Dacija nisu bili pošteđeni razaranja. Borbe su s kraćim prekidima i promjenljivom ratnom srećom potrajale sve do smrti Marka Aurelija, 180. godine, kada se stanje privremeno stabiliziralo. Tijekom Komodove vladavine nastavljaju se povremene borbe sa Sarmatima (185. i 186.) te Markomanima i Kvadima (188. i 189.), no nakon njegovog ubojstva 193. godine, Rimsko je Carstvo, nakon dugo vremena, ponovno bilo ugroženo građanskim ratom. Komodov nasljednik Pertinaks biva ubijen nakon manje od tri mjeseca vlasti, a kandidati za carsku titulu ubrzano skupljaju snage za međusobni obračun. Didije Julijan, koji je potkupio pretorijansku gardu kako bi stekao carsku titulu, bio je uvjerljivo najslabiji među njima. Drugi pretendenti su bili daleko ozbiljniji suparnici jer su na raspolaganju imali jače vojne snage, a ujedno su i sami

bili iskusni vojnici. Pescenije Niger je na svojoj strani imao istočne provincije, dok su Septimija Severa podržavale podunavske provincije kao i dobar dio senatora u Rimu. Klodije Albin, koji se kasnije uključio u borbu za vlast, je pak raspolagao snagama iz zapadnog dijela Carstva. Septimije Sever je bio najodlučniji među njima te je prvo krenuo protiv Didija Julijana, kojeg je likvidirao nakon munjevitog prodora u Italiju na čelu svojih panonskih trupa.

VOTIVNA PLOČICA I. KOHORTE ALPINACA, BARANJA (DRAGOJLOV BRIJEG?), RANO 3. ST.

Zatim je 196. godine porazio Pescenija Nigera u Maloj Aziji, a potom se obračunao s Klodijem Albinom i definitivno učvrstio svoju vlast. Uspon Septimija Severa je označio gospodarski oporavak opustošene Panonije. Novi car nije zaboravio nagraditi vjernost i podršku koju su mu pružili panonski gradovi te neke uzdiže na rang kolonije dok Sisciju, koja je bila kolonija još od Vespazijana, počašćuje novim imenom *Colonia Septimia Siscia Augusta*.

MASKA PARADNE KACIGE

Jedini komad rimske sportsko-paradne opreme pohranjen u Arheološkom muzeju je željezna maska, pronađena u Sotinu 1908. godine, najvjerojatnije u nekom grobu.

Maska prikazuje mlado muško lice, a debljina joj iznosi od 1 mm do 2 mm. Riječ je zapravo o viziru konjaničke paradne kacige i na gornjem rubu, iznad nosa, još se vidi čavlič, koji se nekad umetao u odgovarajući otvor, uz pomoć kojega je vizir bio pričvršćen za kacigu.

Nakon nedavno provedenog postupka konzervacije, potvrđeno je Hoffillerovo mišljenje da se maska sastoji od dva spojena sloja, vanjskog i unutrašnjeg, a otkriveni su i tragovi organske materije, danas potpuno mineralizirane, koja je prekrivala unutrašnju stranu maske. Nesumnjivo je riječ o koži koja je ublažavala kontakt maske s licem.

Paradne konjaničke kacige rimski su konjanici nosili tijekom paradnih turnira zvanih *hippika gymnasia*. Antički pisac Arijan ostavio je iscrpan opis te specifične vojno-sportske priredbe (*Ars tactica*, 34-44), karakteristične za rimsku vojsku u razdoblju principata, u kojoj su se raskošno opremljeni konjanici nadmetali u vještini, simulirajući borbu po predlošcima mitoloških bitaka (primjerice, poput sraza Grka i Amazonki). Za takve turnire izrađivala se posebna oprema, koja nije

bila namijenjena borbi i svakodnevnom vojničkim zadacima. Ta se oprema sastojala od kaciga s viziorom, luksuzne odjeće, bogato ukrašenih oklopa i nazuvaka, ukrasne i zaštitne opreme za konje te oslikanih štitova i sulica s drvenim umjesto željeznih vrhova, kako bi se smanjila opasnost od ozljeđivanja ljudi i konja. Taj jedinstveni običaj, svojevrsna kombinacija viteškog turnira i vojničke parade, bio je popularan u rimskom konjaništvu već od Augustovog vremena pa sve do kraja 3. st., kada, naizgled, postupno izlazi iz mode, iako Vegetije spominje konjaničke igre još i u 4. stoljeću. Treba napomenuti da je dio paradno-sportske opreme, u prvom redu kacige s viziorom, mogao biti korišten i u borbi, poglavito tijekom 1. stoljeća.

Sotinska maska datirana je u dosta širok vremenski raspon, u 2. ili 3. stoljeće. Očito je bila dio tzv. trodijelne kacige s maskom. Takve kacige su sastavljene od stražnjeg dijela koje prekriva lubanju i čelo, prednjeg dijela koji pokriva lice izuzev očiju, nosa i usta, pokrivenih trećim dijelom kacige, viziorom. Taj se tip datira od 1. do 3. stoljeća i rasprostranjen je po cijelom Carstvu. Budući da maske 1. st. u načelu imaju šire očne otvore i usta od kasnijih primjeraka, sotinski vizir bi se mogao datirati bliže ranijem razdoblju. Zato datacija u 2. st. zvuči prihvatljivije od 3. stoljeća.

RIMSKA KACIGA

Kaciga s koničnim vrhom koja se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu je iznimno rijedak tip rimske konjaničke kacige. Takvih kaciga nađeno je svega nekoliko i to isključivo na području dunavskog limesa, odnosno po jedan u Mađarskoj, Rumunjskoj i Bugarskoj. Koncentracija nalaza na relativno uskom području upućuje na regionalni karakter izrade ili uporabe. Zbog sačuvanog natpisa na primjerku pronađenom u Mađarskoj, koji nesumnjivo potvrđuje da je kaciga sukcesivno pripadala dvojici konjanika, smatra se da su ovakve kacige rabile neke konjičke postrojbe. Na toj kacigi i na primjerku pronađenom u Bugarskoj vidljive su gusto poredane rupice na rubu stražnjeg dijela što ukazuje da se na kacigu nastavljao vratobran od karičastog žičanog oklopa, što je pak bila karakteristična vrsta zaštite za konjanike naoružane lukom i strijelom. Zagrebački primjerak posjeduje čeonu ploču ukrašenu s tri reljefne figure. U sredini je prikazan Jupiter s plaštom prebačenim preko desne podlaktice te s munjom u desnoj i žezlom u lijevoj ruci. Desno od njega stoji krilata Viktorija s palminom grančicom u lijevoj i vijencem u desnoj ruci. Lijevo pak vidimo Marsa u punoj bojnoj opremi koji se lijevom rukom upire na štit dok u desnoj drži koplje.

Ostaje upitnim jesu li ove kacige izvorno nastale na podunavskom području ili je njihov izgled samo posljedica istočnjačkih utjecaja na rimsku vojnu opremu. Svi se pronađeni primjerci datiraju u 2. ili 3. stoljeće.

VOJNIČKI CAREVI I POČETAK PROPASTI (DRUGA POLOVINA III. — IV. ST.)

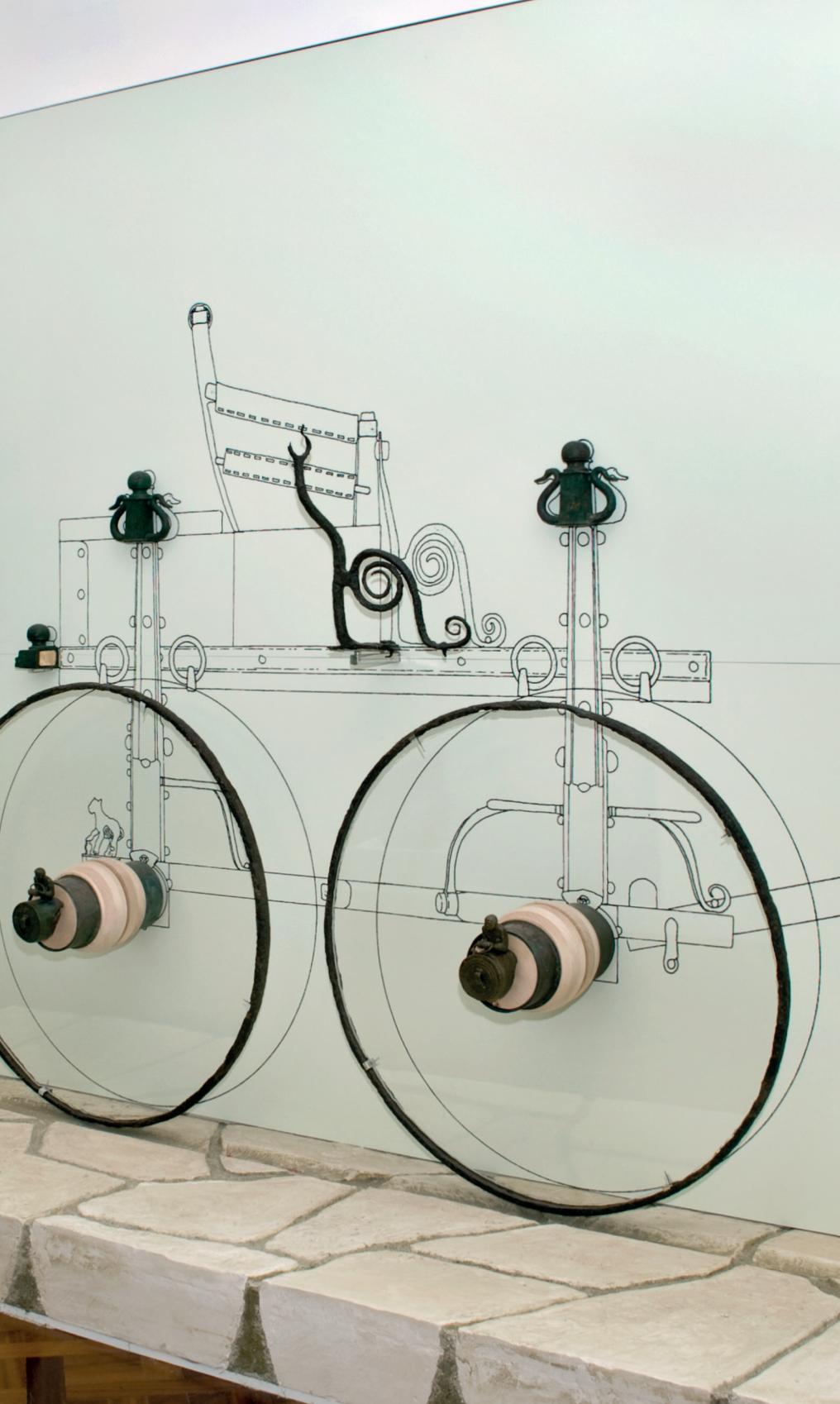
Nakon obnovljenog blagostanja i relativnog mira u doba dinastije Severa, narušavanog tek sporadičnim sukobima s barbarima na dunavskom limesu, nastupaju krizna vremena u kojima je Panonija opet jako stradala. Veći dio 3. st. je u Panoniji obilježen barbarskim provalama i građanskim ratovima zbog čega je provincija višekratno bila poprištem vojnih operacija velikih razmjera. Brojni, mahom kratkotrajni vladari, većinom profesionalni vojnici koji su okušavali sreću u pokušaju da zavladaju Carstvom na čelu sebi vjernih trupa, smjenjuju se na čelu Carstva nakon ubojstva Aleksandra Severa 235. godine.

U Panoniji su posebno velika razaranja nanijeli Karpi od 242. do 247. godine te sarmatska provala 260. godine. Tek što su barbari odbijeni došlo je do građanskog rata između uzurpatora Ingenua (*Ingenuus*), guvernera Donje Panonije i jednog od rijetkih dugotrajnijih vladara tog razdoblja, cara Galijena. Ingenuo je poražen u bitki kod Murse 261. godine, a ubrzo nakon njega i uzurpator Regalijan (*Regalianus*), kandidat gornjopanonskih i mezijskih trupa. Usprkos međurimskim sukobima, čini se da od Galijenovog vremena donekle popušta pritisak na Panoniju, jer do Dioklecijanovog vremena nema puno spomena o jačim barbarskim napadima na taj dio Carstva, s izuzetkom uspješno suzbijene gotske provale tijekom vladavine Klaudija II. Nakon Galijenova ubojstva 268. godine, opet se zaredao niz više ili manje uspješnih vojničkih careva, od kojih su samo dvojica vladala duže od 2 godine. Posljednjeg u nizu, Numerijana, vjerojatno je ubio pretorijanski prefekt Aper 284. u Maloj Aziji, no vojska uzurpatoru pretpostavlja Diokla (*Diocles*). Na drugoj strani Carstva Numerijanov brat Karin uspijeva poraziti uzurpatora Julijana, no biva pobijeden i ubijen u konačnom srazu s Dioklom. Novi vladar postaje poznat kao *C. Aurelius Valerius Diocletianus*, i u povijest ulazi zabilježen kao preporoditelj Rimskog Carstva. Dioklecijanove reforme su na neko vrijeme osigurale mir i stabilnost panonskih prostora. Došlo je do nove administrativne podjele Panonije, koja se tad dijeli na četiri provincije. Područje Gornje Panonije sjeverno od rijeke Drave postaje provincija *Pannonia Prima*, a južno *Pannonia Savia*. Južni dio Donje Panonije nazvan je *Pannonia Secunda*, a sjeverni *Valeria*. Limes je obnovljen i ojačan, a barbarske su provale učinkovito suzbijane. Ipak, Panonija nije ostala pošteđena ratnih zbivanja ni u 4. st.: prva ratna razaranja nisu donijeli barbari već sami Rimljani, opet međusobno suprotstavljeni u novom građanskom ratu. Konstantin, s trupama iz Galije, sukobio se s Licinijem, na čelu trupa iz Panonije i Mezije: presudna bitka odigrala se kod Cibala 314. ili 316. godine (točan datum nije sigurno potvrđen izvorima). Iste je godine Konstantin preuzeo kontrolu nad

RIMSKI MAČ
(SPATHA),
SISAK, 3. ST.

Siscijom, a poraženi Licinije je morao pobjeći dalje na istok. Povezao se s Gotima i nastavio rat s Konstantinom, ali je konačno bio poražen 325. godine. Konstantin je, osiguravši apsolutnu vlast, opet ojačao obrambene kapacitete Carstva, omogućivši time Panoniji nekoliko desetljeća relativnog mira. Prilike se opet pogoršavaju sredinom stoljeća kada Panoniju zahvaća građanski rat između Konstancija II. i Magnencija. Taj je rat opustošio Sisciju: 351. godine Magnencije je iznenada napao i osvojio grad u kojem je napljačkao velik ratni plijen. Nešto kasnije, 28. rujna 351. godine Konstancije uspjeva poraziti Magnencija u velikoj bitki kod Murse, u kojoj je palo 54000 vojnika, što je bitno utjecalo na obrambene potencijale Carstva. Nakon tog rata započinje nezaustavljivo postupno propadanje rimske Panonije. Ubrzo nakon toga, od 356. do 358. godine, došlo je do velikih barbarskih provala, kada su Sarmati u savezu s Kvadima opustošili Panoniju i Meziju. Nove provala slijede 365. i 374. godine. Koju godinu kasnije na granicama Panonije pojavljuje se još veća opasnost: udruženi Alani, Huni i Ostrogoti. Rimljani ih nisu uspjeli odbaciti te su im dopustili naseljavanje unutar Panonije Sekunde. Nezadovoljni uvjetima, došljaci su počeli pljačkati, pri čemu je teško stradala Mursa, a vjerojatno i brojna druga urbana središta. Usto je uslijedio građanski rat između Maksima i Teodozija, u kojem jedna i druga strana unajmljuje barbare. Vojske harače Savijom i Sekundom, a Siscija je 388. godine poprište velike bitke u kojoj Teodozije uspjeva poraziti Maksimove trupe. Te godine označavaju početak propasti urbanih centara u Panoniji. Opća nesigurnost koja je od tog vremena vladala u Panoniji, prekid trgovačkih tokova i propast gospodarstva nesumnjivo su utjecali na osipanje domicilnog stanovništva i postupno napuštanje gradova koji su bili neprestano na meti kako pljačkaških skupina tako i rimskih snaga međusobno suprotstavljenih u građanskim ratovima. Početkom 5. st. Panonija je opustošena, starosjedioci masovno bježe u druge krajeve, a rimska je vlast nad tim prostorom uglavnom nominalna.

URBANIZACIJA PANONIJE

U Arheološkom muzeju u Zagrebu čuvaju se predmeti s više arheoloških lokaliteta u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (*Siscia* (Sisak), *Andautonia* (Ščitarjevo), *Iovia* (Ludbreg), *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice) i dr.), a koji zajedno s podacima dobivenim u arheološkim istraživanjima svjedoče o procesu rimske urbanizacije ovog prostora, kao i o karakteristikama rimskog graditeljstva.

Proces romanizacije i urbanizacije Panonije započinje u 1. st., nakon sloma panonsko-ilirskog ustanka (6.–9. g.). Izgradnjom mreže cestovnih magistrala i niza gradova Rim provodi prvu urbanizaciju ovog prostora. Gradovi su kao središta teritorijalnih zajednica (municipij rimskih građana, kolonija) bili osobito bitni za novu organizaciju života i uvođenje rimske uprave, gospodarstva, kulta i kulturno-civilizacijskih tečevina. Za osnivanje grada pomno se birao povoljan položaj i zdravo mjesto, a samo osnivanje grada bilo je ritualni čin s proročkim svečanostima i posvećenjem, kada naselje dobiva bogove zaštitnike i mecene.

Uobičajeno je da gradovi imaju geometrijski pravilni oblik s ulicama koje se sijeku pod pravim kutom i tako oblikuju prostor za gradske blokove (*insulae*). Međutim, najčešće gradovi kao cjeline nisu izgrađeni po idealnome modelu, nego je njihov izgled bio prilagođen reljefu i obilježjima tla te mjesnim uvjetima. Grad se organizira oko dvije centralne ulice – *cardo* (sjever-jug) i *decumanus* (istok-zapad), a tipično je da se glavne ulice nastavljaju i izvan prostora grada kao prilazne ceste uz koje su smještene groblja (nekropole). Gospodarsko, političko i vjersko središte grada je forum, koji leži na mjestu križanja glavnih ulica, a oko njega se nalaze hramovi, upravne i sudske zgrade i tržnice. U gradovima se grade i drugi javni objekti kao što su kupališta, kazališta, knjižnice, hramovi itd. te stambeni objekti. Izgled gradskih stambenih kuća ovisio je o socijalnom položaju njihovih stanovnika, pa se tako u osnovni tip stambene kuće može uvrstiti kuća s atrijem (*domus*), odnosno središnjom otvorenom prostorijom, za razliku od višekatnih kuća. Ulice su popločene kamenim pločama, a uvode se komunalni uređaji kao što su vodovod i kanalizacija, a u kupalištima i bogatijim kućama i sustav za grijanje prostorija (*hypocaustum*).

U svim gradovima diljem Rimskog Carstva primjenjivali su se gotovo isti standardi u graditeljstvu i arhitekturi pa se tako i gradilo prema jedinstvenom sustavu i pravilima. Prilagodba lokalnim uvjetima nije se odražavala u stilu gradnje, već u uporabi materijala ili konstrukciji.

Za proces urbanizacije i romanizacije izuzetno je važno plansko doseljavanje rimskih građana, odnosno urbanog sloja stanovništva, koje upravlja gradovima, ali donosi i nova znanja i običaje. Postupno se u gradove doseljava i sve više lokalnog stanovništva – starosjedilaca, koji u početku nemaju građanska prava, a postupno ih dobivaju prema zaslugama. Pojedinci su kroz naraštaje postigli i visoke

društvene položaje u gradskim, državnim ili vojnim službama. U 2. i 3. st. zbog povećanja broja stanovnika i gospodarskog procvata dolazi do zamaha u građevinskoj djelatnosti i širenja gradova.

Zbog destabilizacije Rimskog Carstva u kasnoj antici stanovnici gradova sele u manja naselja smještena na sigurnijim, često povišenim položajima. Rimski gradovi postupno propadaju pa manja naselja na teritoriju grada postaju središta života.

KOMPJUTERSKA REKONSTRUKCIJA RIMSKOG SVETIŠTA *AQUAE IASAE* – VARAŽDINSKE TOPLICE, 4. ST.

GRADITELJSTVO

U rimskom graditeljstvu standardne mjere i pravila bili su izuzetno važni, a rimska stopa (29,6 cm) bila je osnova u konstrukciji i određivanju svih omjera u gradnji. Tako se i dimenzije raznih građevinskih struktura u rimskim gradovima (veličina opeka, debljina zidova, veličina prostorija itd.) mogu uklopiti u poznati rimski mjerni sustav.

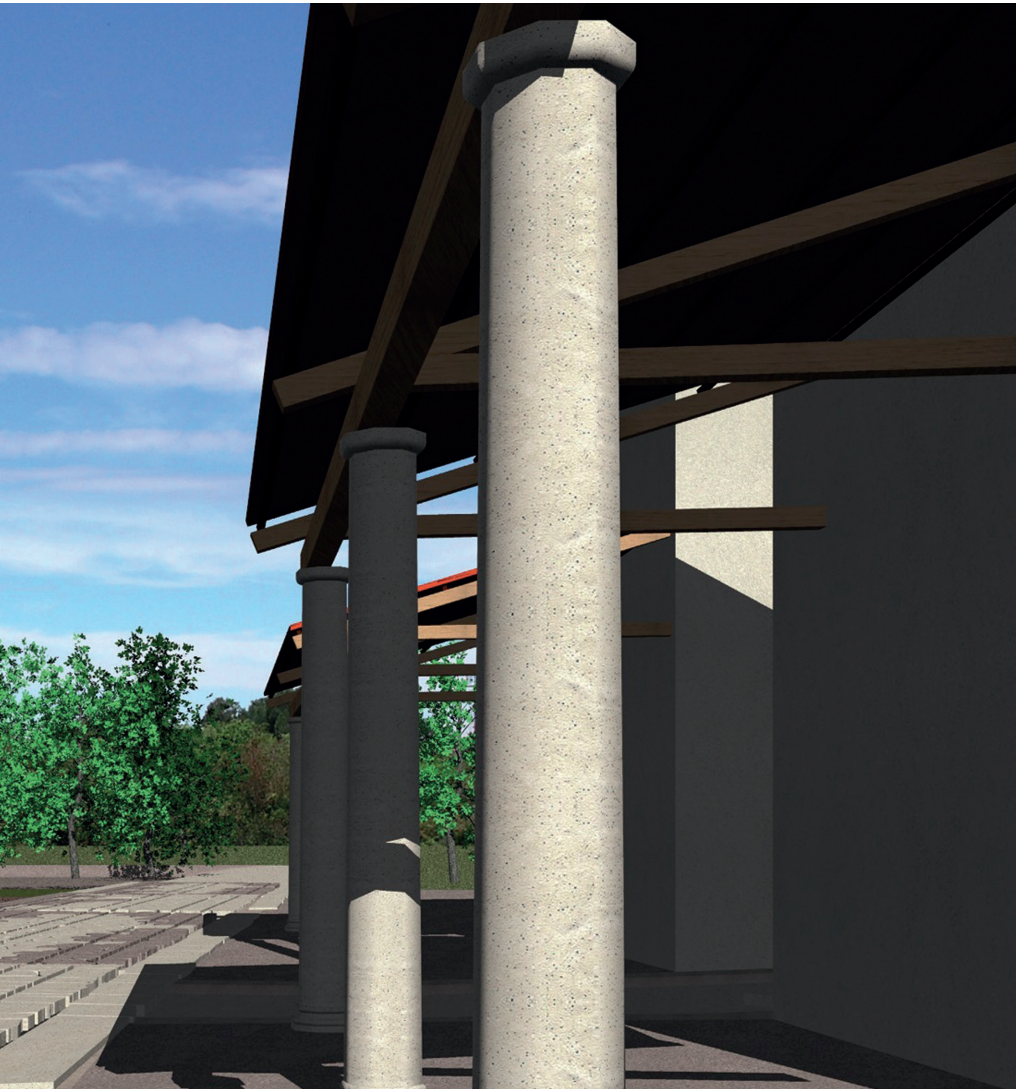
Rimljani su neke od svojih građevinskih tehnika naslijedili od Grka i Etruščana. Ta su znanja unaprijedili, a tehnike podigli na višu razinu te su im dali mnoga vlastita obilježja. Jedan od temeljnih elemenata rimskoga građevinarstva bio je luk, koji je kao vrlo jednostavan element omogućavao gradnju različitih objekata.

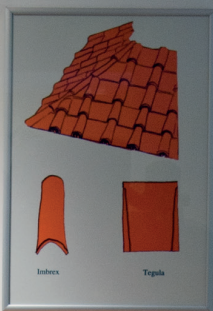
KOMPJUTERSKA REKONSTRUKCIJA ULICE U ANDAUTONIJI, 2.–3. ST.

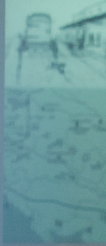
Neizmjerne su korisni podaci sačuvani kod rimskog pisca Vitruvija (*Marcus Vitruvius Pollio*), koji je u svojoj knjizi *Deset knjiga o arhitekturi* (*De architectura libri decem*), napisanoj u vrijeme cara Augusta, dao pregled teorije i prakse grčke i rimske arhitekture.

Kao građevni materijal Rimljani su upotrebljavali već i prije poznate materijale kao što su drvo, kamen, opeka i metal, a široku primjenu ima i tzv. rimski beton (*opus caementitium*), koji se smatra jednim od najvećih otkrića u povijesti graditeljstva jer je omogućio gradnju visokih lukova, kupola i sl. Radi se o tehnici gdje se između dvije vanjske oplata (kamen ili drvo) sredina ispunjavala mljevenim kamenom s vezivom, koje se sastojalo od mješavine vapna, sitnog šljunka, vulkanskog pijeska i vode. Zgrade su često bile ukrašene zidnim slikarijama, štukaturama, mramornim oplatama, mozaicima i dr.

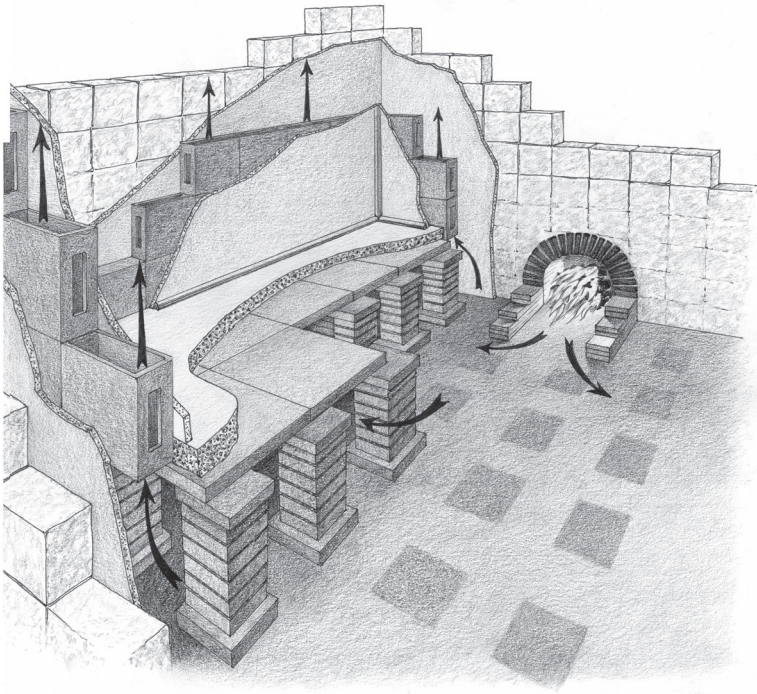

BANZACI

Rimljani su u gradnji koristili opeku za razne građevinske strukture, kao što su krovovi, kanali, zidovi, sistemi grijanja, podovi i sl., a iste dimenzije i vrste opeka proizvodile su se i koristile u cijelom Rimskom Carstvu.

Tako su se za pokrivanje krovova koristile *tegulae* i *imbrices*, dok su veće opeke stavljane na podove ili su od njih građeni zidovi. U prostorijama sa sistemom grijanja (hipokaust) manje kvadratične i okrugle opeke koristile su se za stupiće ispod podova, a *tubuli* (šuplje pravokutne opeke) stavljane su na zidove te je kroz njih strujao topli zrak.

RIMSKI SISTEM CENTRALNOG GRIJANJA, HIPOKAUST

Mljevena cigla i komadići cigle koristili su se kao dodatak žbuke i rimskog betona.

Kamen je u rimskom graditeljstvu imao vrlo široku primjenu, od gradnje zidova do različitih arhitektonskih elemenata (stupovi, kapiteli, baze, kamene grede i dr.). Rimljani su vrlo dobro poznavali obilježja kamena, tako da su ovisno o namjeni odabirali najpogodnije vrste.

Za gradnju zidova u rimskim gradovima na prostoru današnje sjeverozapadne Hrvatske najčešće se rabio kamen iz mjesnih kamenoloma, dok se za luksuznije objekte uvozio i skupocjeni mramor iz raznih dijelova Carstva.

Drvo kao građevinski materijal također je imao važan udio u graditeljstvu, pogotovo u ranijim razdobljima, što pokazuju i dosadašnji nalazi s lokaliteta Sisak, Varaždinske Toplice, Ščitarjevo, gdje su pronađeni ostaci drvenih objekata. Premda se drvo u arheološkim istraživanjima, zbog nepostojanosti materijala, dosta rijetko pronalazi, sasvim sigurno je drvena gradnja bila prisutna u životu svakoga rimskoga grada. Osim za različite građevine kao što su javne i privatne zgrade, mostovi, bunari i dr., drvena se građa upotrebljavala i za građevne elemente (npr. krovništa, vrata, ograde i dr.). Pritom se velika pozornost davala izboru drvna, vremenu za sječu te obradi prije upotrebe, o čemu svjedoči i Vitruvije.

Rimljani su u graditeljstvu rabili raznovrstan alat i pribor, prilagođen pojedinoj vrsti materijala za koji se upotrebljavao, a koji je po svojem izgledu i funkciji vrlo sličan današnjem, kao npr. čekić (*malleus*), dlijeto (*scalprum*), svrdlo (*terebra*), zidarska žlica (*trulla*), pila (*serra*) i dr.

Rimsko graditeljstvo bilo je vrlo često povezano s vojnim osvajanjima, pa su tako kod velikih građevinskih pothvata kao što su gradnje cesta i mostova građevinari putovali s vojskom, a vojnici su bili glavnina radne snage. Na novoosvojenom teritoriju jedna od prvih zadaća vojske bila je izgradnja cesta, koje su se povezale sa sustavom glavnih cesta što su polazile iz Rima. Tako je cijelo Carstvo bilo prekriveno gustom cestovnom mrežom, što je vojnicima omogućavalo brzo kretanje, a olakšavalo je i trgovinu, putovanja i komunikaciju. Zahvaljujući cestovnoj povezanosti, dobro je funkcionirala i poštanska usluga kolima i konjima. Računa se da su Rimljani, u razdoblju svoje vladavine, sagradili više od 80000 kilometara cesta.

RIMSKA ULICA U ANDAUTONIJI, ŠČITARJEVO, 4. ST.

RIMSKE CESTE

Rimljani su gradili ceste s vrlo čvrstim temeljima, često popločane te s razrađenim sustavom za odvodnju. Način gradnje i konstrukcija ceste ovisili su o obilježjima terena, kao i o dostupnom lokalnome građevinskome materijalu. Uobičajeno se radilo o višeslojnoj konstrukciji kao čvrstom temelju s više slojeva šljunka ili kamena, a vrlo često je materijal bio povezan i vezivnim sredstvom. Tako su rimske ceste bile vrlo čvrste, a istovremeno su slojevi šljunka osigurali da se voda ne zadržava na cesti. Gornja površina cesta bila je šljunčana ili s većim kamenim pločama te najviša u sredini, tako da je voda mogla otjecati prema rubovima. Širina glavnih cesta najčešće je varirala od 3,60 do 6,00 m, a s objiju strana su bili i nogostupi.

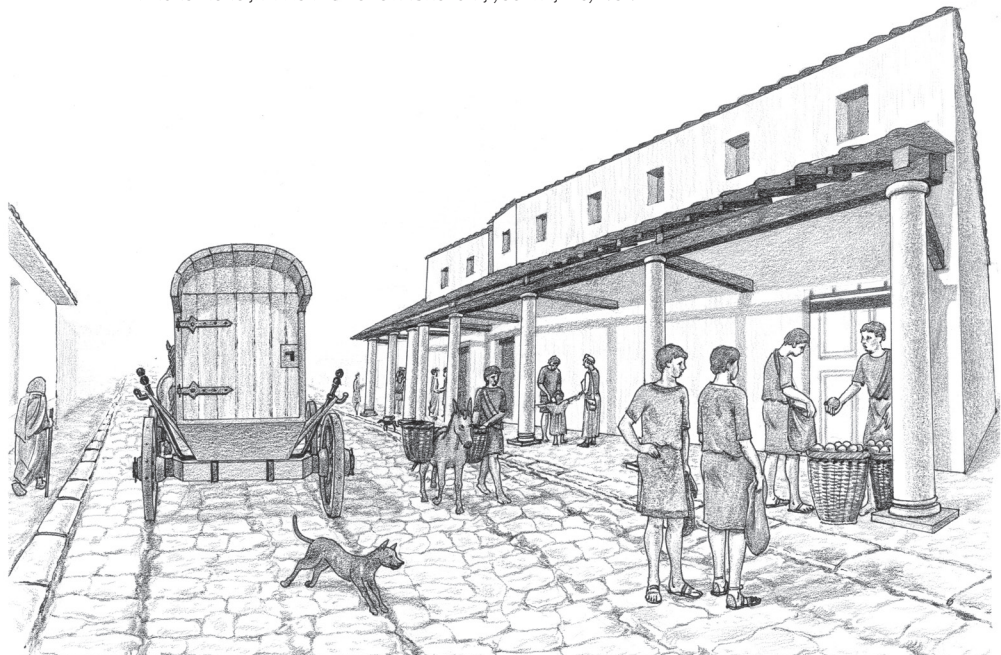

MILJOKAZ S IMENOM CARA FLORIJANA, BAKARAC, 276. G.

Rimske ceste građene su, kad je to bilo moguće, u ravnim linijama; u močvarama se rade nasipi, a preko rijeka mostovi. Mostovima su rimski inženjeri posvećivali veliku pozornost i tijekom više stoljeća razvili su ih u vrhunska graditeljska dostignuća. Rimskim mostovima i cestama ljudi su se koristili još dugo nakon propasti Rimskog Carstva.

Još od republikanskoga doba uz ceste su se postavljali miljokazi – okrugli kameni stupovi, visoki i do 3 m, na kojima je u rimskim miljama (1 milja = 1,480 m) označena udaljenost do najbližega grada ili do granice provincije, a naznačena su, u republikansko doba, imena cenzora i konzula, a u carsko doba imena vladajućih careva.

REKONSTRUKCIJA RIMSKE ULICE U ANDAUTONIJI, ŠČITARJEVO, 4. ST.

Uz ceste su na svakih 25–30 km (15–18 rimskih milja) bila uređena odmorišta (*mansiones*), a postojale su i postaje za servisiranje kola i promjenu životinja (*mutationes*), jer su konji koji su vukli kola mogli na dan prijeći 40–50 km (25–30 rim. milja), volovi 30 km (18 rim. milja), a pješaci 20–25 km (14–17 rim. milja). Za snalaženje tijekom putovanja Rimljani su se koristili itinerarom, popisom gradova duž ceste koji se prikazivao kao dijagram paralelnih linija s granama cesta, kao nekom vrstom shematske karte.

MRAMORNA PLOČA IZ PETROVINE TUROPOLJSKE

Mramorna ploča s natpisima s obje strane, nađena je u Petrovini Turopoljskoj, a najvjerojatnije potječe iz rimskog grada Andautonije (današnje Ščitarjevo).

S jedne strane je počasni natpis iz kraja 1. st. posvećen andautonijskom patronu Luciju Funisulanu Vetonijanu, na temelju kojeg je moguće pretpostaviti da je grad Andautonija u to vrijeme već imao status municipija. Prvi izričiti spomen municipija Andautonije sačuvan je na natpisu na drugoj strani ove ploče, koji je datiran u 2./3. st. Ispod reljefa božice Nemeze nalazi se zavjetni natpis koji spominje Julija Viktorina, vijećnika municipija andautonijskog.

RELJEF S PRIKAZOM BOŽICE NEMEZE I NATPISOM, PETROVINA TUROPOLJSKA, 2./3. ST.

PIRANESI
WRITING

WRITING

WRITING

WRITING

WRITING

WRITING

WRITING

WRITING

WRITING

WRITING

WRITING

SVAKODNEVNI ŽIVOT

NAKIT

Rimski nakit razvijao se pod mnogobrojnim utjecajima, a najviše su se koristila iskustva helenističkih i etruščanskih radionica. Tipološki je bio vrlo raznolik, a osim pojedinačnih komada izrađivali su se i cijeli kompleti. U njegovoj izradi koristili su se različiti ukrasni motivi i tehnike obrade metala – kovanje, lijevanje, iskucavanje, izvlačenje i tordiranje žice, punktiranje, tiještenje, tehnika na proboj, filigran i granulacija... Za izradu nakita od zlata, srebra i drugih metala koristila se žica i lim u koji su često bili aplicirani ukrasi od drugih materijala npr. od dragog i poludragog kamenja, staklene paste ili drugog metala.

Rimski nakit republikanskog razdoblja bio je vrlo skroman i jednostavan dok onaj iz carskog razdoblja postaje sve više dio raskošne mode. Posebno je na cijeni bio zlatni i srebrni nakit, pa se u nekim razdobljima sklonost prema njegovu prekomjernom nošenju pokušavala čak i zakonski ograničiti. Rašireniji je ipak bio nakit od jeftinijih materijala, najčešće od bronce, ali i kosti, staklene paste, jantara, željeza ili olova.

Žene su ukrašavale kosu, odjeću, ruke i vrat raznovrsnim raskošnim komadima nakita dok su muškarci uglavnom nosili prstenje i fibule. Najčešće korišten nakit bile su kopče-fibule, koje su služile za pričvršćivanje odjeće, dok su one manje i pločaste služile za ukras, kao broš. Oblik fibula mijenjao se ovisno o modi, pa se tako može pratiti razvoj i promjene u načinu njihove izrade i oblikovanja tijekom više stoljeća. Pojedine fibule mogle su imati i funkciju statusnog simbola ili su mogle označavati vjersku pripadnost onoga koji ih je nosio. Ponekad su se kao ukras odjeće koristile i ukrasne igle, ali su češće služile kao ukosnice.

FIBULA, ŠČITARJEVO, 1.-2. ST.

NARUKVICA, ŠČITARJEVO, 1. ST.

Prsten (*anulus*) je bio vrlo raširen oblik nakita koji su nosili i muškarci i žene, a običaj je bio da se nosi na lijevoj ruci, na prstenjaku, premda se od 1. st. nosi i na palcu i na svim drugim prstima obje ruke. Zlatno prstenje, u doba Republike smjeli su nositi samo predstavnici vlasti i aristokracije, ali u ranocarsko doba to se pravo širi pa tako od kraja 2. st. pravo nošenja zlatnog prstenja dobiva i vojska. Prstenje-ključeve nosili su i muškarci i žene, a često su to bili ključevi drvenih škrinjica. Geme s urezanim prikazom u negativu umetale su se u prstenove koji su se koristili za pečaćenje važnih dokumenata i pošiljki.

Narukvice (*armillae*) nose uglavnom žene, ali i muškarci (vojnici) te djeca. Često se nosilo i više narukvica, na obje ruke, a ponekad i u funkciji nadlaktičnog ukrasa. Izrađivane su od plemenitih i neplemenitih metala, stakla, gagata i kosti.

Ogrlice (*monilia*) bile su isključivo ženski nakit, a moglo se nositi i po nekoliko različitih odjednom. Najčešće su se izrađivale od žičanih lančića u kombinaciji s obojenim zrnima ili privjescima od tankih listića. Na ogrlicama su često bili i razni privjesci, npr. lunule, bule ili kameje s raznim prikazima (npr. glava Meduze, ženski portreti i sl.).

Naušnice (*inaures*) su uz ukrasne igle i dijademe činile dio tzv. nakita glave, nošenog tijekom cijelog rimskog perioda. Naušnice su uglavnom nosile žene, a o njihovoj velikoj popularnosti svjedoče brojni ženski portreti na freskama, mozaicima i skulpturama iz Pompeja, Fayuma, Palmire i dr. Razlikovale su se prema različitim načinima kopčanja i ukrašavanja, a svaki je oblik imao i brojne varijacije. Često su bile vrlo jednostavnih oblika, izrađene samo od žice ili u kombinaciji s raznim privjescima, a ponekad su bile i vrlo raskošno ukrašene - smaragdima, biserima, rubinima i dr. Za nošenje naušnica bilo je potrebno bušenje ušiju iako neki oblici sugeriraju da su mogle biti nošene i bez probušenih ušnih resica.

Ukosnice (*acus*), tipološki vrlo različite, izrađivane su od metala, slonovače, kosti ili kombinacije više vrsta materijala. Jednostavne ukosnice s neukrašenom glavom služile su za uvijanje ili ravnanje kose, dok su se one s ukrašenim glavama koristile za pričvršćivanje i ukrašavanje raskošnih ženskih frizura.

U stalnom postavu Arheološkog muzeja u Zagrebu izložen je raznovrsni nakit koji pruža uvid u tehničku i umjetničku obradu nakita primjenjivanu širom Rimskog Carstva. Za veći dio se može pretpostaviti da je proizveden u lokalnim radionicama, premda ima i primjeraka koji su vrlo vjerojatno uvezeni zajedno s drugom luksuznom robom. Predmeti su većinom prikupljeni u 19. i početkom 20. st., većinom otkupima ili poklonima različitih darivatelja i privatnih sakupljača. Nakit koji potječe iz Siska pronadjen je uglavnom prilikom jaružanja rijeke Kupe (1900.–1912./1913.), dok je tek manji dio nakita pronadjen tijekom arheoloških iskopavanja.

OGRLICA, SISAK, 3. ST.

NAUŠNICA, SRIJEMSKA MITROVICA, 3. ST.

PAR NAUŠNICA, LIPOVAČA (VUKOVAR), 4. ST.

U zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu osobito se ističu raznovrsne gema i kameje s urezanim ili plastično oblikovanim figuralnim motivima. Većinom su to prikazi božanstva, mitoloških scena ali i motiva iz svakodnevnog života. Zatim slijede prikazi domaćih i divljih životinja, simbola i natpisa. Izrađene su od poludragog kamenja (karneola, kalcedona, nikolita, jaspisa, ahata, ametista, sarda i oniksa), dok je manji dio izrađen od stakla. Najčešće su ulagane u medaljone ili prstenje tako da je dio gema ostao sačuvan u svojim originalnim ležištima, a dio je umetnut u modernije prstenove ili privjeske. Najveći broj gema pripada carskom razdoblju i potječe s raznih lokaliteta koji su bili u sastavu nekadašnjih rimskih provincija Gornje i Donje Panonije, Dalmacije i Gornje Mezije.

KAMEJA S PRIKAZOM ŽENE,
SRIJEMSKA MITROVICA,
DRUGA POL. 2. ST.

GROB, TOPUSKO, II./III. ST.

U Topuskom je 1976. godine slučajno otkriven rimski ženski grob, u kojem su uz spaljene kosti pokojnice bili priloženi razni predmeti izrađeni od keramike, stakla, zlata i jantara. Od keramičkih predmeta pronađene su tri kadionice, sedam uljanica, četiri vrča i jedan mali pehar koji je služio za piće te četiri mala vrčića namijenjena vjerojatno kozmetičkoj upotrebi. Osim keramičkih predmeta proizvedenih većinom u lokalnim panonskim radionicama pronađena su i četiri staklena balzamarija koji predstavljaju import vjerojatno iz italskih ili ciparskih radionica.

JANTARNA FIGURICA U OBLIKU
LISTA VINOVE LOZE S EROTOM,
TOPUSKO, 2./3. ST.

Posebno se ističu jedinstveni ukrasni predmeti izrađeni od baltičkog jantara – dva lista vinove loze s reljefnim ukasima na poledini (prikaz erota, ptice i ribe), školjka, dva dugmeta, kockica za igru i vreteno. Vretena i preslice bile su čest prilog u ženskim grobovima ili su bile prikazivane na nadgrobni spomenicima u ruci pokojnice. Za one izrađene od jantara može se pretpostaviti simbolička namjena jer su kao i staklene bile nepraktične za izradu vune. Prema načinu obrade i vrsta jantara, kao i prema izboru motiva i namjeni, ovi skupocjeni predmeti istovjetni su grobnim nalazima iz Akvileje i njene okolice.

U grobu je nađena i zlatna ogrlica izrađena od zlatne žice s motivom dvostruko simetričnih akantovih vitica između kojih su nanizane okrugle perle od crne smole.

KOZMETIKA

U rimsko doba kozmetičkim sredstvima koristili su se podjednako muškarci i žene. Kozmetika se, osim za uljepšavanje, koristila i za pranje i čišćenje tijela. Kosu su Rimljani prali tekućinom na bazi natrijeve lužine, a sačuvani su i recepti praha za čišćenje zubi. Žene su koristile razne maske za ljepotu, ulja za sprječavanje nastanka bora i mirisne kupke. Trljale su kožu timijanom i mazale tijelo raznim mirisnim uljima poput ulja irisa. Posebno je bila cijenjena ilirska perunika koja raste u dolinama Drima i Neretve o kojoj su nam ostali zapisi kod antičkih pisaca (Teofrast, Nikadron i Plinije).

U modi je bila blijeda put koja se postizala kremom za pomlađivanje na bazi olova (*cerrusa*) od koje je koža poprimala svjež izgled. Iako je olovo bilo otrovno Rimljani su ga često koristili za razna kozmetička sredstva (bjelilo, rumenilo...). Žene su koristile boju za kosu za prikrivanje sijede kose, a upotrebljavale su i kanu koja je jačala korijen kose i davala joj sjaj. Crveni oker i talog crnog vina koristio se kao rumenilo ili ruž za usne, a za isticanje obrva i kao sjenila za oči koristile su se razne smjese s čađom (*fuligo*) ili npr. šafranom. Kreme za depilaciju koristili su i muškarci, kao i kreme za prikrivanje ožiljaka (*splenia*) koje su koristili oslobođenici za prikrivanje ropskog znaka na čelu ili licu.

Rimljani su obilato upotrebljavali razne parfeme koje su uglavnom čuvali u malim staklenim bočicama. Kao baza parfema rabilo se najčešće ulje zelenih maslina te se dodavalo razno bilje (ruža, ljubičica, lavanda, iris, šafran i dr.). Mnogo parfema i sastojaka za njihovu proizvodnju dovozilo se iz istočnih provincija, ali su se i mnoge vrste proizvodile od lokalnih biljaka. Osim u obliku ulja, mirisi su bili dostupni i kao toaletne vodice, suhi prah ili u obliku krema. Kako bi parfemi bili još privlačniji, dodavala im se i crvena boja biljke *anchus*. Muškarci i žene koristili su se istim vrstama mirisa, a stavljali su ih na odjeću, kosu, prsa, noge ili stopala - vrlo često više vrsta istodobno.

O kozmetici u rimsko vrijeme svjedoče raznovrsni izloženi predmeti korišteni za uljepšavanje i čuvanje kozmetičkih preparata: razni vrčići, balzamariji i bočice za držanje parfema, mirisnih ulja i balzama, kutijice za pudere i sjenila, bakrena i srebrna ogledala, lopatice za šminkanje te igle-ukosnice, češljevi i drugo.

POSUDA S POKLOPCEM,
KOST, SISAK, 1.–4. ST.

POSUDA S PRIKAZOM
EROTA, ROG, SOLIN,
PRVA POL. 2. ST.

IGLA S PRIKAZOM
SATIRA, KOST,
SISAK, 1.–2. ST.

MEDICINA I LJEKARNIŠTVO

O rimskoj medicini općenito može se danas govoriti isključivo na osnovi zapisa koje su nam ostavili antički pisci ili prijepisa srednjovjekovnih pisaca, dok su za proučavanje liječničkog instrumentarija iz tog doba vrlo dragocjeni i arheološki nalazi. Poznato je da su Rimljani znanja o liječenju uglavnom preuzeli od Grka i obogaćivali najviše zahvaljujući utjecajima s Orijenta. Gradnjom termi, vodovoda, kanalizacijske mreže i sličnih objekata, podigli su zdravstvenu kulturu na vrlo visoku razinu, a široko je bila razgranata i liječnička djelatnost. Najčešće su tu dužnost obavljali oslobođenici, mahom Grci. Postojali su privatni liječnici, javni, gladijatorski i, dakako, vojnički. To je razlog što se nalazi rimskih medicinskih instrumenata, osim u većim gradovima, najčešće javljaju na limesu. Prisutnost liječnika na našem tlu dokumentirana je, između ostalog, i natpisima na kamenim spomenicima. Tako npr. iz Siska potječe nadgrobna stela Marka Mucija Hegetora, liječnika XXXII. dobrovoljačke kohorte (danas izložena u lapidariju Muzeja). Veliki zdravstveno-liječnički sklopovi (*Aquae lasae*, *Aquae Balissae* i dr.) nepobitno dokazuju da je briga o zdravstvu na ovom području postojala tijekom višestoljetne vladavine Rimljana. Medicinski instrumenti iz tog doba pronalazeni su diljem Hrvatske, no najvećim dijelom zabilježeni su na području antičke Siscije (danas grad Sisak). Činjenica da ih je pronađeno oko 900 upućuje na proizvodnju tih predmeta u antičkoj Sisciji, što je i logično – postoje dokazi da su tu bile radionice keramike, keramoplastike, svjetiljaka, brončanih fibula, stakla pa čak i carska kovnica novca. No tu iznenađenju nema mjesta, jer riječ je o rimskoj koloniji, gradu koji je bio glavni u provinciji Gornja Panonija, sjedištu rimske riječne flote (*classis Flavia Pannonica*). Zaleđe, pak, ovomu gradu su bosanske planine sa svojim nalazištima rudače. Dakle, sirovine su tu, u neposrednoj blizini i svi uvjeti za proizvodnju postoje. Sisačka zbirka se ubraja među najveće u Europi, no podaci o okolnostima nalaženja su vrlo manjkavi – uglavnom je riječ o jaružanju rijeke Kupe i to koncem 19. i u prva tri desetljeća 20. stoljeća.

U stalnom postavu Muzeja instrumenti su izloženi prema tipovima: listolike sonde, auriskalpiji ili tzv. ušne sonde, pincete, žličice te spatule. Ovome treba pridodati i neke predmete koje pripisujemo farmaciji jer je poznato da su u antici liječnici sami spravljali lijekove. To su npr. pločice za razmazivanje masti, precizne vage (jednokrake tzv. kantari), tanjurići za dvokrake vage, kamena tucala koja su u farmaciji korištena za usitnjavanje ljekovitog bilja u tarionicima itd.

Listolike sonde ubrajaju se među najčešće korištene medicinske instrumente i redoviti su prilozi u liječničkim grobovima. Njihova medicinska svrha prilično je precizno određena: vretenasto zadebljanje na kraju, koje ponekad ima oblik masline, služi za paljenje rana. Žličica na vrhu držača, koja najčešće ima listoliki oblik, služi kao podloga kod razrezivanja kože. Npr. žličica se zavuču pod kožu, a skalpelom se ona razreže tako da vrh skalpela sjedne u žličicu koja na taj način onemogućuje oštećivanje ostalih unutarnjih organa. Kod razrezivanja rana žličica je ujedno služila i za otjecanje krvi i gnoja. Oblik instrumenta je sljedeći: držač može biti gladak, ljuskast ili kaneliran. Sve listolike sonde imaju zadebljanje ili prstenove ispod žličice koji onemogućuju da se krv cijedi niz držač, a ujedno omo-

gućuju liječniku, ako mu se ruka zaznoji (zbog svoje površine koja nije glatka), da ne isklizne iz ruke. Listolike sonde izrađivane su samo od bronce, a dužina im se kreće se od 9 do 17 cm.

LISTOLIKA SONDA, SISAK, 1.–4. ST.

Auriskalpiji predstavljaju najveću skupinu predmeta u ovoj zbirci. Vrlo često su se koristili i kao toaletni instrument, a u medicini najčešće služe kao skarifikator (oštrim se vrhom zarezuje koža, da bi se potom pločicom u ranu unosi lijek). Pločica sonde, zbog svojih malih dimenzija, vrlo je prikladna za čišćenje rana, a i ušnih kanala. Instrument je jednostavnog oblika: sastoji se od držača okruglog presjeka i pločice na vrhu koja je uvijek ukošena u odnosu na držač. Dužina im se kreće između 4 i 19 cm, a većina je brončana, iako ima i primjeraka koji su načinjeni od kosti, pa čak i srebra.

MEDICINSKA SONDA (AURISCALPIUM), SISAK, 1.–4. ST.

PINCETA,
SISAK, 1.–4. ST.

Pincete su u antičko doba bile vrlo rasprostranjeni instrumenti, korišteni u medicini i kozmetici (osim kao toaletni pribor i kao ukosnica), ali i u tehničkoj upotrebi. Kao materijal za njihovu izradu najčešće se koristi bronca, ali su dosta česte i željezne. Dužina im se kreće od 5 do 10 cm. Po obliku krakova možemo ih podijeliti na one s ravnim i one s malo zavinutim krakovima. Ovaj drugi oblik prikladniji je za držanje ostalih instrumenata, dok su ravni krakovi svrsishodniji kod čišćenja rana.

Zbirka sadrži brojne žličice, a kao materijal za izradu koristila se kost, bronca, željezo i srebro. Često se brončane žličice presvlače tankim slojem kositra kako bi se zaštitile od štetnog djelovanja medikamenata. U medicini su najčešće korištene za nanošenje prašaka i masti, dok su u ljekarništvu, pri spravljanju lijekova, bile gotovo nezamjenjive. Sve sisačke žličice su okruglog oblika, a promjer im iznosi 17 do 30 mm, dok se duljina drška kreće između 4 i 11 cm. Ostaje upitno zbog čega neki od primjeraka sadrže primjese olova, koje je otrovno i kao takvo ne bi se smjelo upotrebljavati u medicinske svrhe.

ŽLIČICA,
SISAK, 1.–4. ST.

Među spatulama koje sadrži sisačka zbirka zastupljena su sva četiri osnovna tipa: s pravokutnom pločicom zaobljenih rubova, s listolikim pločicama i rombičnim proširenjem, s trokutastom pločicom i onaj sa zadebljanjem na vrhu, a bez proširenja.

SPATULA, SISAK, 1.–4. ST.

Njihova upotrebna vrijednost bila je također višenamjenska, od medicine i apotekarstva do toaletnog pribora i rekvizita slikara. Većina ovih instrumenata je imala gladak, zašiljen držač, a kao materijal za izradu je korištena bronca ili kost.

IGRA I SPORT

Igra i igranje sastavni su dio života djece i odraslih od davnina, i uz sve promjene u načinu života tijekom povijesti, potreba za igrom prisutna je u svim razdobljima.

Mnoge igre nisu promijenile svoja pravila tijekom tisućljeća, a i igračke su u osnovi vrlo slične. Poznato je da su se mali Rimljani igrali lutkama, kolicima i raznim predmetima koji su oponašali predmete iz svijeta odraslih, ali i igre kao što su lovice, igra skrivača i dr. Za mnoge dječje igre koristile su se lopte, pikule, ali vrlo često i orasi, a što potvrđuje i latinska izreka koja označava kraj djetinstva: *Nuces relinquere* – napustiti orahe.

OPEKA S PRIKAZOM RETIJARIJA,
SRIJEMSKA MITROVICA 2.–3. ST.

Sport i igra bili su vrlo omiljeni u rimskom svijetu, ali rašireno je bilo i kockanje i klađenje. Često su se igrale razne „društvene igre” sa žetonima i kockama (npr. mlin, tris), kao i igre s loptama najčešće zbog zabave i natjecanja, ali i kao vježbe spretnosti ili u svrhu terapije i održavanja zdravlja.

Ipak, najviše od svega, Rimljani su voljeli gledati natjecanja sportaša, utrke konjskih zaprega i okrutne borbe gladijatora u arenama.

KAZALIŠTE

Kao i mnoge druge stvari, tako su i kazalište Rimljani preuzeli iz grčkog svijeta, a i najbolji glumci bili su obično Grci. Glumci su uvijek bili samo muškarci, koji su glumili i žene kad je bilo potrebno. Lice glumca bilo je pokriveno oslikanom maskom, koja ima određena obilježja vezana uz dob, stazež ili karakter lika, a širom otvorena usta te maske davala su duboku jeku glasu.

Grčka djela se prevode i adaptiraju na latinski jezik, a i rimski pisci stvaraju djela po uzoru na grčke. Uz tragediju, vulgariziranu komediju i komediju plautovskoga tipa, u Rimu se posebice razvio mim, a poslije i pantomima. Mim je bio oblik pučkog kazališta koji su izvodili putujući glumci, u kojima glume i žene, a predstave se izvode na ulicama, u gostionicama.

ULOMAK KAZALIŠNE MASKE, SISAK, 1.–3. ST.

PRIKAZ TRAGIČNE KAZALIŠNE MASKE, SISAK, 1. ST.

Za razliku od grčkog, rimsko kazalište nalazi se unutar zidina i ne koristi reljef terena. Gledalište – *cavea* – gradi se na stupovima i lukovima u nekoliko katova. *Scaena* postaje ravan, do 30 m dug povišeni podij-pozornica koji je u pozadini zatvoren visokim zidom (*scaenae frons*) s trima vratima, raščlanjen dekorativnim arhitektonskim elementima u nekoliko katova. Prema Vitruviju, koji je arhitekturu grčkih i rimskih kazališta detaljno obradio u V. knjizi djela *De architectura libri decem*, postojale su 3 vrste pozornica: za tragediju, komediju i satiru. Scena i posljednji redovi gledališta bili su natkriveni kosim trijemovima, a cijela se zgrada mogla natkriti platnom – *velum*.

PISMENOST

Izrazito velik broj sačuvanih natpisa, kako onih na kamenu tako i onih na keramici, papirusu, olovu ili pak drvenim i voštanim pločicama jednostavno nameće pitanje o stvarnom stupnju pismenosti populacije Rimskog Carstva. Osim samih natpisa, treba naglasiti i popriličnu količinu pisaćeg pribora koja se redovito nalazi na rimskim lokalitetima. Sve to upućuje na realnu mogućnost da je dobar dio

stanovništva bio u stanju čitati i pisati, pa makar i na nekoj elementarnoj razini. Ne tako davno čvrsto se vjerovalo u rasprostranjenu pismenost unutar rimskog društva. Mada taj stav nije počivao na dubljim analizama, bilo je razumljivo pretpostaviti da civilizacija koja je ostavila toliko natpisa nije mogla biti društvo sastavljeno mahom od analfabeta. U novije vrijeme se među stručnjacima ipak pojavila sumnja jer masovno opismenjavanje dostupno većini stanovništva, a ne samo privilegiranim slojevima, se u načelu pojavljuje zajedno s urbanizacijom i industrijalizacijom, odnosno ovisi o faktorima kao što su institucionalizirano školstvo i mogućnost masovne reprodukcije zapisa. Ujedno, dobrom dijelu stanovništva Carstva latinski ili grčki nisu bili materinji jezici, niti su svi tim jezicima dobro vladali. Zbog svega navedenog, broj pismenih ljudi u Rimskom Carstvu mogao je biti dosta nizak, pa čak i u velikim urbanim centrima. Ipak, ne možemo zanemariti uistinu ogromnu količinu natpisa i zapisa, kao što ne bismo trebali izjednačavati sposobnost pisanja i čitanja s obrazovanjem. Razinu pismenosti rimskog društva vjerojatno ne treba promatrati globalno već po stupnjevima. Treba stoga razlikovati „slabu” pismenost, ograničenu na razumijevanje svakodnevnih dostupnih natpisa i zapisa, često potrebnih u profesionalnom životu i punu pismenost koja podrazumijeva bitno veću naobrazbu. Osnovna sposobnost čitanja i pisanja latinske abecede ne zahtijeva visoku opću razinu obrazovanja i svakako ne zahtijeva godine izučavanja. Znati čitati i pisati, koliko god to korisno bilo, vjerojatno nije bilo neophodno u životu jednog pastira, no makar i osnovna razina pismenosti je zasigurno mogla olakšati svakodnevicu stanovnika nekog rimskog grada te mu pružiti više prilika za posao, određenu prednost u slučaju sudske procedure, te mu u konačnici omogućiti bolji život.

KOŠTANA PISALJKA, SISAK, 1. ST.

Ne možemo negirati važnost pismenosti u brojnim profesionalnim sektorima, što nam, uostalom, potvrđuju i brojni arheološki nalazi. Nema tako puno dvojbe da je razina pismenosti među vojnicima bila dosta visoka. Mada je u vojsci zasigurno bilo nepismenih, pogodnosti koje su se mogle steći poznavanjem čitanja i pisanja bile su toliko očite da je popriličan broj nepismenih novaka morao biti potaknut da se potruži naučiti makar i samo osnove pisanja. Iako su specifične potrebe vojske po tom pitanju bile, izgleda, vrlo velike, jasno je da je većina proizvodnih grana trebala zaposlenike koji znaju čitati i pisati. Impresivan broj natpisa vezanih uz gospodarski život Rimskog Carstva su za to očigledan dokaz, posebice oni na predmetima svakodnevne uporabe, i to ne samo žigovi i oznake proizvođača već i natpisi upisani tijekom proizvodnje. Sve proizvodne i trgovačke aktivnosti zahtijevale su ujedno i vođenje evidencije i računovodstva na više ili manje trajnim zapisima poput, primjerice, papirusa i voštanih ili drvenih pločica, što je također jasno arheološki dokumentirano.

Svaka je profesionalna aktivnost očito zahtijevala, mada ne nužno u jednakoj mjeri, pismene zaposlenike. To znanje nije, naravno, bilo neophodno svakom radniku i nema dvojbe da nazočnost analfabeta među zaposlenicima nije ni u kom pogledu bila iznimna, no u manufaktura i obrtima poslovi koji su zahtijevali pismenost nisu, po svemu sudeći, bili ograničeni samo na uski krug profesionalnih pisara. Stoga zaključak da je urbana populacija većim ili barem dobrim dijelom bila u stanju čitati i pisati vjerojatno nije daleko od istine.

BRISALJKE ZA VOŠTANE PLOČICE, SISAK, 1.–2. ST.

RIMSKA KUHINJA

Kuhinje bogatih Rimljana bile su opremljene raznim vrstama keramičkih i metalnih posuda – tavama, cjedilima i dr. U velikim keramičkim posudama čuvala su se razne namirnice, maslinovo ulje ili vino, a kako bi se hrana održala dulje vrijeme čuvala se u ulju ili medu, sušila, solila ili kiselila. Hrana se pripremala na ognjištu gdje su se, nakon što se razgorio žar, stavljale posude na tronošce ili rešetke, a koristile su se i tronožne posude i tave na nožicama.

Siromašni Rimljani vrlo često su živjeli u stanovima u kojima nije bilo niti kuhinje, pa su jeli hranu koja se mogla kupiti na tržnicama ili u nekoj vrsti trgovine brze prehrane (*thermopolia*) kojih je bilo u gradovima. Njihovi su se obroci uglavnom sastojali od kruha, variva i vrlo malo mesa. Čak su i bogati Rimljani tijekom dana jeli vrlo malo, a jedini veliki obrok bila je večera – *cena*. U vrijeme Rimskog Carstva u bogatim kućama kuhari su pripremali vrlo komplicirana jela dodavajući začine i preljeve te servirajući hranu na razne načine, a izgled jela bio je podjednako važan kao i okus. Mnogi recepti sačuvani su u djelima rimskih pisaca, a najpoznatiji je Apicije (*Marcus Gavius Apicius*), koji u svojoj kuharici navodi i popis začina koji treba imati u kući, a spominje i različiti pribor i načine pripreme hrane.

GOSPODARSTVO

POLJOPRIVREDA

Kao i ostalim civilizacijama, Rimljanima je poljoprivreda bila jedan od temelja privrede, no Rimljani su poljoprivredu dodatno idealizirali kao jedinu privrednu aktivnost dostojnu društvene elite. Iako su taj često naglašavani stav u djelima rimskih pisaca elite podržavale samo deklarativno, jer su u praksi novce zarađiva-

le u raznim gospodarskim granama, poljoprivredna djelatnost neosporna je bila i ostala jedan od temelja rimske ekonomije u cjelini, ali i financijske moći brojnih imućnih obitelji. Posjedovanje agrarnog zemljišta je u rimskom svijetu uvijek bio ključan faktor u procjeni nečijeg bogatstva, te su gotovo svi aristokrati, od najutjecajnijih senatorskih obitelji sve do lokalnih moćnika u malim provincijskim urbanim središtima ujedno bili i zemljoposjednici.

U Rimskom je Carstvu poljoprivreda bila na stupnju razvoja koji u Europi neće ponovno biti dosegnut sve do industrijskog doba. Poljoprivrednu proizvodnju pospješilo je razvijeno potrošačko tržište, posebice u urbanim središtima koja su tražila velike i raznovrsne količine prehrambenih proizvoda, odlična transportna infrastruktura, kako cestovna mreža tako i morski te riječni plovni putovi, ali i opća sigurnost koja je omogućavala neometanu trgovinu na velikim udaljenostima. Velika potražnja namirnica u ogromnom Carstvu uvjetovala je brzi razvitak agronomije i tehnologije: rotacija usjeva, pažljiva selekcija kako stoke sitnog i krupnog zuba tako i žitarica, gnojenje, promišljeno kombiniranje stočnog fonda i poljodjelskih kultura u sklopu istih poljoprivrednih imanja, periodično pretvaranje obradivih površina u pašnjake, navodnjavanje, orezivanje i cijepljenje voćaka, pomno birana stočna hrana, sve je to utjecalo na iznimno visoke prinose žita, povrća i voća kao i na bogat stočni fond.

Pšenica je igrala osnovnu ulogu u prehrani, no uzgajale su se i druge kulture, kako za prehranu stanovništva tako i za stočnu hranu, poput ječma, prosa, graška, slanutka ili leće. Voćarstvo je također bilo jako razvijeno te su Rimljani intenzivnim uzgojem i selekcijom uspjeli stvoriti brojne nove vrste jabuka, krušaka, smokava, ali i drugog voća. Egzotično se voće porijeklom s Bliskog istoka i iz sjeverne Afrike presađivalo i uzgajalo u drugim mediteranskim provincijama, a vrste koje nisu uspijevale izvan toplih krajeva naveliko su se izvozile.

Maslinovo ulje i vino su bili neizostavan dio prehrane mediteranske populacije, pa se uzgoju maslina i vinove loze poklanjala iznimno velika pažnja. Proizvodnja maslinova ulja i vina je u mnogim krajevima bila glavna gospodarska djelatnost, a veći dio proizvodnje se izvezio diljem Carstva. Iako su se konzumirali i u sjevernijim provincijama Carstva, uglavnom kao uvozna roba (za razliku od maslina, vinova loza se u ograničenim količinama kultivirala na mjestima poput južnih dijelova Britanije, Germanije ili Panonije), tamošnja se prehrana, unatoč jakim mediteranskim utjecajima, ipak dosta oslanjala na životinjsku mast i pivo, odnosno na lokalnu tradiciju.

STOČARSTVO

U rimskoj je poljoprivredi stočarstvo igralo iznimno važnu ulogu: osim za meso i mlijeko, stoka se koristila za rad i vuču, ali i kao najvažniji izvor gnojiva za obradive površine. Zahvaljujući stoci dolazilo se i do osnovnih sirovina za brojne obrte: vuna, koža, kost i životinjsko salo imali su brojne primjene u svakodnevnom životu. Uzgoj stoke je osiguravao visoke prihode rimskim poljoprivrednicima te mu se pristupalo s najvećom pažnjom. Pazilo se na prehranu stoke, a veterinarska zna-

nost je bila na stupnju koji nije ponovno dosegnut do 19. stoljeća. Zahvaljujući biranoj prehrani, veterinarskoj njezi, pomnoj selekciji grla i namjenski građenim objektima, u Rimskom je Carstvu bio uzgajan izniman stočni fond, kako obimom tako i kvalitetom grla. Rimska je stoka veličinom bila usporediva s današnjim vrstama, i bitno veća od primjeraka uzgajanih u Europi tijekom brončanog i željeznog doba, ali i kasnije u srednjem vijeku. I peradarstvo je bilo također na visokoj razini, a osim kokoši, uzgajale su se i guske i patke, kao i neke druge vrste ptica. Zahvaljujući velikoj proizvodnji, mesni te mliječni proizvodi su bili dijelom redovite prehrane jer su većini stanovništva bili lako dostupni, ali i cijenom prihvatljivi. Baš kao i danas, mesari su se osim klanja životinja i prerade mesa, bavili i prodajom. Rimljani su konzumirali razne vrste mesa, kako iz uzgoja tako i divljač, a osim svježeg mesa jeli su se redovito i suhomesnati proizvodi. Perad, svinjetina i govedina su najčešće bile na tanjuru, ovčetina i kozletina izgleda nešto manje, a zahvaljujući ekstenzivnom uzgoju, cijena mesa nije bila pretjerana pa ga je većina sebi mogla priuštiti.

RIBOLOV

Samo je po sebi razumljivo da je ribolov u jednoj mediteranskoj civilizaciji poput rimske igrao važnu ulogu. Većem dijelu populacije Carstva su riba i plodovi mora tradicionalno bili neizostavni dio prehrane, a širenjem granica Carstva i naseljavanjem mediteranskih doseljenika u sjevernim provincijama i stanovništvo tih krajeva stjecalo je nove prehrambene navike. Nalazi velikih količina mediteranskih školjaka su sasvim uobičajeni u rimskim vojnim logorima na rajnskom i dunavskom limesu, a jela se redovito i lokalno lovljena riba. No riba se nije samo lovila jer su Rimljani razvili i prava ribogojilišta koja su tržištu osiguravala velike količine ribe, ali i školjaka.

TEKSTILNI OBRT

U Rimskom Carstvu stanovnici gradova, ali i dobar dio ruralnog stanovništva, nisu morali sami izrađivati svoju odjeću već su je jednostavno kupovali. Raspon odjevnih predmeta je bio iznimno velik, kako po vrstama tako i po kvaliteti pa su čak i siromasi bili u stanju nabaviti pokoji odjevni predmet lošije kakvoće, dok su imućni imali na raspolaganju luksuznu robu čija je vrijednost i stotruko nadmašivala cijenu odjeće rađene za obične ljude.

Osim razvijene proizvodnje, tekstilna industrija podrazumijeva i neodvojive prateće djelatnosti poput bojadisaona i valjaonica sukna, odnosno radionice gdje su se sukna bojila i čistila.

TESERA IZ BOJADISAONE, SISAK, 1.– RANO 2. ST.

STAKLARSTVO

„Želio bih Posejdonu pokazati nekog staklara koji svojim dahom oblikuje staklo u raznovrsne oblike, koje teško da bi oblikovala i najvještija ruka.”

(Seneca, *Epistulae XIV, 90, 31*).

U republikanskom razdoblju rimska država nije imala razvijen staklarski obrt, no širenjem Carstva i osvajanjem istočnog Mediterana, staklarska industrija Bliskog istoka i Egipta je svoje proizvode puno lakše mogla plasirati na zapadnija tržišta. Stakleni proizvodi, postavši dostupniji i cjenovno pristupačniji, su već tijekom 1. st. postali naveliko tražena roba, a u istom je razdoblju došlo i do značajnog tehnološkog napretka, odnosno razvoja tehnike puhanja stakla. Iako je istočni Mediteran zadržao glavnu ulogu u staklarskoj industriji, širenjem tehnologije se taj obrt razvijao i u zapadnim dijelovima Carstva, posebice u Italiji, te nekim dijelovima Galije i rajnskih provincija. Staklo, mješavina triju smjesa - kremena, vapnenca i sode, najstariji je umjetno napravljeni materijal. Međutim, sam nastanak i porijeklo stakla još su do danas nepoznati. Pojedini autori smatraju da su za otkriće stakla zaslužni Feničani. Ta je teorija na neki način potkrijepljena pričom Plinija Starijeg (*Naturalis Historia 36, 191*):

„... Priča se, kad je pristao brod trgovaca sode, budući da su raštrkani pripremali obalu za gozbu i ne bijaše kamenja koja trebaju podići kotao, podložene su grude sode s broda iz kojih su zapaljenih i pomiješanih pijeskom s obale potekli potočići nove prozirne tekućine i takvo bijaše porijeklo stakla.”

Osim Fenikije, kao kolijevke staklarstva navode se još Egipat i Mezopotamija. Prvi stakleni predmeti poput perli, koji su se izrađivali jednostavnim alatima, potječu iz Mezopotamije, a datiraju se oko 2500. g. pr. Kr.

U raznim oblicima, staklo je bilo svakodnevno prisutno u životima Rimljana. Njegovu upotrebu možemo pratiti u svim sferama života, od uobičajene, svakodnevne do vjerske i simbolične. Staklo je bilo povezano sa životom, smrću, svjetlošću, bogovima, bogatstvom, zabavom... Različiti oblici staklenih posuda svakodnevno su se koristili za serviranje hrane i pića, ali i njihovu pohranu i transport. Nadalje, staklene posude koristile su se i u farmaciji i kozmetici, za pohranu različitih ljekovitih pripravaka, osušenih biljaka, masti, balzama i ulja.

Još jednu značajnu osobinu stakla na zanimljiv je način uobličio i Petronije (*Satiricon 50*), kroz riječi Trimalhiona koji na gozbi govori: *„...Više volim staklo, barem ne smrdi. Još da nije toliko lomljivo, volio bih ga više nego zlato...”*. Velika prednost stakla jest ta što ne zadržava nikakve mirise, stoga se staklene posude mogu konstantno upotrebljavati za pohranu različitih sastojaka (hrane, kozmetičkih pripravaka). Kozmetičke posude koristile su se i kod spaljivanja pokojnika, jer u njima su se nalazile posebne pomasti koje bi se onda skupa s bočicom bacale na mjesto spaljivanja da se ublaže neugodni mirisi. Kod pogrebnih rituala koristili su se i drugi oblici posuda poput boca, vrčeva i čaša, koji su služili za ritualno ispijanje vina iznad grobova pokojnika, nakon čega su, isto kao i kozmetičke posude, bili prilagani u grobove.

Staklo se koristilo i u mnogim drugim aspektima života: modi (nakit, ogledala), igri (žetoni, kockice), arhitekturi (ukrasi, prozorska stakla), umjetnosti (figurice, mozaici).

Najranije radionice bile su smještene na području Rima i Kampanije te sjevernog Jadrana. Mnogi su se staklari s Istoka preselili u Italiju gdje su otvorili vlastite radionice, a u Rimu je postojalo i staklarsko naselje - *vicus vitrarius* u blizini *Porta Capena*. Do sredine 1. st. rimska staklarska proizvodnja u svojoj inovativnosti, produktivnosti te količini proizvedenih posuda, nadišla je sve svoje antičke pret-hodnike, dok je druga polovina 1. st. razdoblje kada su oblici posuda, kao i njihova funkcija, bili najraznovrsniji. Do kraja 1. st. staklarska se proizvodnja proširila i u provincijama te dolazi do stvaranja prepoznatljivih regionalnih stilova.

STAKLENI RECIPIJENT S PEČATOM CARSKOG NOVCA

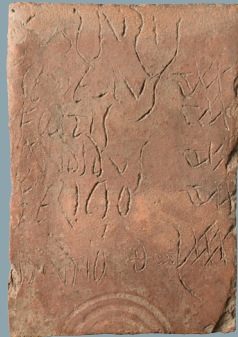
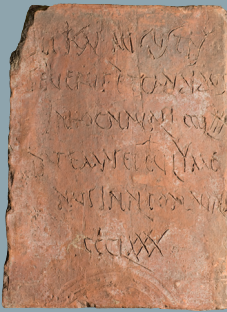
Na dnu staklenog recipijenta iz Stinice nalazi se pečatni otisak novca rimskog cara Nerona. Uz potpuno sačuvano dno, očuvan je i dio stjenke posude pomoću koje se može rekonstruirati čitava posuda – čaša s četiri uleknuća na tijelu. Preko otiska novca na dnu, datira se u 1. st., odnosno u vladavinu cara Nerona od 54. do 68. g. Takve su se čaše proizvodile od 1. do 3. st., odnosno od vladavine Nerona do kraja vladavine Aleksandra Severa. Najvjerojatnije su služile kao spremnici za pohranu kozmetičkih pripravaka, poput raznih mirisnih balzama i parfema. Žig novca bi se utiskivao dok je staklo još bilo vruće i to s vanjske strane te bi se na taj način dobivao negativ kovanog novca. U većini slučajeva se kao pečat koristila prednja strana novca, odnosno avers. Pretpostavka je da su posude proizvedene u privatnim staklarskim radionicama koje su bile pod nadzorom carskih službenika ili direktno u carskom vlasništvu, te su trebale sadržavati proizvode koji su dobiveni s carskih posjeda. U tom su slučaju pečati bili garancija za kvalitetu i količinu proizvoda. Dosad su posude s pečatom carskog novca pronađene samo u zapadnim provincijama Rimskog Carstva. Sveukupno ih je nađeno 33 komada, od čega je na području Hrvatske pronađeno 7 primjeraka.

DNO POSUDE S PEČATOM NOVCA, STINICA, 1. ST.

KERAMIČKA INDUSTRIJA

Ako se nekoj industrijskoj djelatnosti u Rimskom Carstvu mora pripisati epitet „masovna“, onda je to nedvojbeno keramička proizvodnja. Velike manufakture sjeverne Italije, južne Galije i rajnskih provincija opskrbljivali su čitavo Carstvo ogromnim količinama standardiziranog keramičkog posuđa, no postojale su također i nebrojene manje lokalne radionice čija produkcija nije bila zanemariva, barem ne na regionalnoj razini. Kuhinjsko posuđe, ambalaža raznoraznih prehrambenih artikala – jednostavnije rečeno amfore – uljane svjetiljke, ukrasne terakotne figurice, ali i građevinska građa poput opeka, crjepova i ukrasnih arhitektonskih elemenata, svi ti proizvodi od pečene gline nalazili su široku primjenu u svakodnevnom životu.

SESKVIPEDALNE OPEKE, II. ST.

S obzirom na modularnu veličinu rimske stope (cca 29 cm), ove se opeke mogu definirati kao *later sesquipedalis*. U natpisu na prvoj opeci se navodi količina opeka koju su 1. srpnja (*Kalendae Iuliae*, u natpisu pogrešno sklanjano kao *Kal(endae) Iulis*) izradila 4 poimence navedena radnika (*Severus, Fortis, Candidus* i *Felicio*). Svaki je napravio 220 opeka, odnosno ukupno 880.

Na drugoj seskvipedalnoj opeci urezan je natpis u kojem se navodi kako su trećeg dana prije augustovskih Kalenda (*III [ante] Kal(endas) Augustas*, odnosno 30. srpnja), *Severus* i *Candidus* napravili 380 opeka, kao i *Artemas* i *Eulyme*. Iako je zbroj izrađenih opeka isti, dva para radnika su zasebno navedena zbog činjenice da nisu radili na istom mjestu. Sintagme *in hoc navali* i *in alio navali* se mogu prevesti kao „na ovom pristaništu“, odnosno „na onom pristaništu ili drugom pristaništu“, što se katkad tumači kao epigrafička potvrda za postojanje dva lučka pristaništa u Sisciji, no u keramičarskom žargonu izraz *navalia* ne označava pristanište ili brodogradilište već sušionicu za poluproizvode. Ne treba, međutim, sasvim isključiti mogućnost da je grad uistinu imao dvije luke: kako su velike manufakture u načelu bile smještene pored prometnica, u slučaju Siscije je više nego vjerojatno da su značajniji industrijski pogoni bili locirani uz plovne puteve, odnosno u blizini lučkih postrojenja. Ta bi pretpostavka ujedno moglo objasniti i vezu između ta dva značenja iste riječi.

KOŽARSTVO

Rimsko je kožarstvo bilo sljednik kako drevnih mediteranskih tako i keltskih kožarskih tehnika. Rimska je kožarska tehnologija tako u osnovi proizišla iz starijih tradicija, koje su se više ili manje prožele, ovisno o područjima Carstva. Koža je kao sirovina bila neizostavna u izradi brojnih predmeta svakodnevne uporabe te nije bilo rimskog naselja bez kožarskih obrtnika. Od kože se izradivala obuća, dijelovi namještaja, mješine za transport raznih tekućina kao i čuture, orma za konje i vučne životinje, sedla, remenje i opasači, navlake za štitove, šatori, korice za noževe i mačeve, raznorazne torbe, korice za voštane pločice te futrole za pisaci pribor itd. Svi ti proizvodi su, naravno, bili vrlo raznovrsni, kako izgledom tako i kvalitetom, te prilagođeni kako siromašnjoj klijenteli tako i najbogatijima.

METALURGIJA

Rimska je metalurgija objedinila iskustvo, tradiciju i tehnološke spoznaje svih mediteranskih naroda i Kelta, te je razvijajući postojeću tehnologiju nedvojbeno predstavljala vrhunac antičke metalurgije. Rimski su metalurzi radili sa željezom, broncom, odnosno bakrom i kositrom, to jest bakrenim slitinama, olovom, srebrom i zlatom, ali i s drugim metalima u slitinama, poput primjerice cinka, arsena ili žive, sve ovisno o vrsti proizvoda i njihovoj namjeni.

Zahvaljujući razvijenom rudarstvu i proizvodnoj infrastrukturi, odnosno velikom broju manufaktura i obrtnika diljem Carstva, te velikoj potražnji upravo su Rimljani prvi bili u mogućnosti razviti koncept masovne proizvodnje, odnosno izradu velike količine lako dostupnih metalnih predmeta kako utilitarne tako i ukrasne namjene.

AMFORA, I. ST.

Ova je amfora iz 1. st. vjerojatno najveća brončana rimska amfora dosad pronađena u Panoniji. Jednostavnog je oblika, nakon lijevanja je dodatno obrađivana na rotirajućem kolu. Ukrasa je malo, svode se na tri paralelne crte iznad dna te jednu crtu ispod ruba. S unutrašnje strane ruba se također nalazi jedna urezana linija koja vjerojatno nije imala ukrasnu funkciju već je služila za označavanje mjere. Ručke su naknadno zavarene za tijelo amfore, no sačuvala se samo jedna. Tijekom postupka konzervacije naknadno je dodana replika druge ručke.

VRČ, I. ST.

Mali brončani vrč kruškolikog oblika i ovalnog otvora s izvrsnim rubom širine 1 cm, koji se naglašenije izvija na prednjoj strani radi lakšeg izlivanja tekućine, datira se u 1. st. Nakon lijevanja, vrč je dodatno obrađivan na kolu, a ukras na rubu posude u obliku niza točaka ispod kojih teče jajnica izveden je ci-

zeliranjem. Na vrč je naknadno zalemljena drška, također napravljena lijevanjem i naknadno cizelirana. Na vrhu drške, iznad ruba posude, nalazi se herma, odnosno portret, vjerojatno ženski. Gornji spojevi drške su izvedeni u obliku labudih glava. Sama drška je ukrašena urezanim jednostavnim pravocrtnim motivima. Drška u donjem dijelu završava s prikazom glave satira, a ta je glava ujedno i dio drške koji je zalemljen za trbuh posude.

CJEDILO, II.–III. ST.

Duga drška cjedila nema ukrasa, osim plastično oblikovanih plošnih istaka otprilike prema sredini. Rupe na samom cjedilu slijede određen linearni obrazac koji doprinosi dekorativnom učinku. Rupice na dnu tvore motiv sličan rozeti.

Cjedila ovog tipa, tipična za 2. i 3. st., bila su dijelom servisa za piće, a služila su procjeđivanju vina aromatiziranog raznim biljnim sastojcima.

TESARSTVO

Drvo je u Rimskom Carstvu bilo jedno od najvažnijih sirovina u svakodnevnom životu bez kojeg graditeljstvo i brodogradnja, ali i izrada brojnih predmeta za svakodnevnu uporabu, od namještaja i posuda do alata, jednostavno ne bi postojali. Tesarstvo i obrada drveta su u Rimskom Carstvu dosegli dotad neslućen razvoj, te su Rimljani razlikovali razne kategorije tesara i drvodjelaca, od onih zaduženih za najgrublje i najjednostavnije tesarske poslove, preko preciznih drvodjeljskih poslova u građevini ili brodogradnji, sve do vrhunskih obrtnika koji su rezbarili i ukrašavali najskuplji namještaj ili uporabne predmete od najkvalitetnijih vrsta drveta.

KLESARSTVO

Rimski klesari i kipari ostavili su nam vjerojatno najupečatljivija svjedočanstva svoga vremena i svoje civilizacije. Rimske građevine, kao i reljefi i kipovi koji su se očuvali do današnjih dana, jasno govore kako o njihovom umijeću, tako i o visokoj tehnološkoj razini njihova rada. Iako je rimsko kiparstvo i klesarstvo nesumnjivo duboko ukorijenjeno u grčku tradiciju - radionice iz Grčke i Male Azije su i tijekom rimskog doba bile na glasu zbog svoje vrhunske kvalitete - upravo su Rimljani omogućili i poticali razvoj radionica diljem Carstva, pa i izvan krajeva s razvijenom kamenoklesarskom tradicijom.

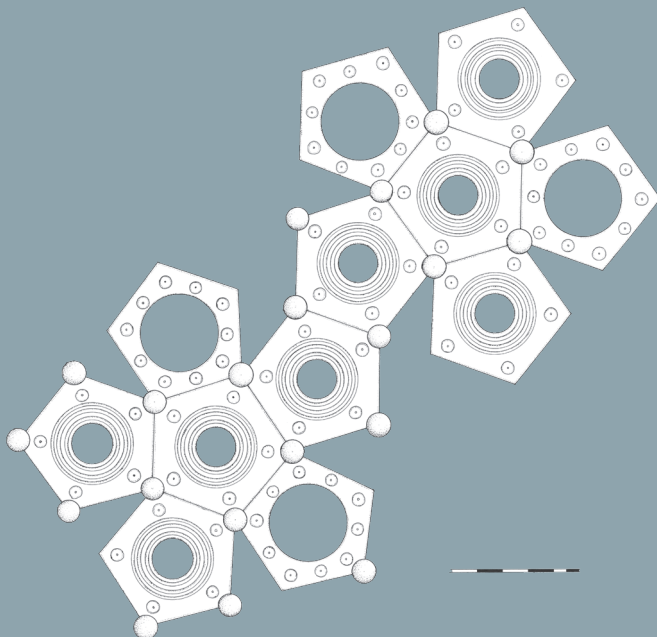
Dok je uloga klesara u izradi reljefa i kipova sama po sebi razumljiva, njihov doprinos u arhitekturi i opremanju građevinskih objekata nije ništa manje važan. Rimljani su bogato ukrašavali svoje građevine, kako javne tako i privatne, a klesari su u tome imali važnu ulogu: svaki kameni element je prošao kroz njihove ruke, od jednostavnih građevinskih blokova i popločenja do iznimno raznolikih ukrasnih reljefnih motiva.

TRGOVINA

Usprikoš protoku par tisuća godina i antičkom čovjeku gotovo nezamislivom tehnološkom napretku, stanovnik Rimskog Carstva vjerojatno ne bi bio pretjerano zbunjen ni začuđen našim današnjim poimanjem trgovine i robne razmjene. Potraga za novim tržištima, traženje što veće zarade uz što manje troškove, plasman roba, borba s konkurencijom kao i brojni drugi pojmovi i izrazi koje redovito koriste naši suvremenici koji se bave prodajom, izvozom i uvozom, bili bi sami po sebi lako razumljivi bilo kojem rimskom trgovcu.

Iako u današnjoj kolektivnoj svijesti Rimljane prije svega doživljavamo kao osvajače i graditelje – reputaciju koji oni svakako i zaslužuju – povijesne činjenice isto tako nedvojbeno pokazuju da je gospodarstvo rimske države, kako Republike tako poslije i Carstva, dobrim dijelom ovisilo upravo o trgovini te da Rimljani, usprkos deklarativnom preziru rimskog plemstva prema trgovačkim poslovima, nisu bili ništa manje uspješni trgovci od, primjerice, Feničana ili Grka.

Uspostavom Rimskog Carstva stvoreno je i veliko zajedničko tržište koje je omogućilo neometan protok roba diljem ogromnog prostora od Britanije do Mezopotamije, odnosno od Rajne i Dunava do Sahare. Brončano i keramičko posuđe, odjeća i sukna, kvalitetna vina i maslinova ulja, razni drugi prehrambeni artikli, svakojaki industrijski, obrtnički i poljoprivredni proizvodi mogli su kolati na velikim udaljenostima, ovisno o njihovoj kvaliteti i tržišnoj potražnji. Dok se neka roba prodavala samo na lokalnoj razini, renomirani proizvođači su svoje proizvode mogli plasirati u velikim količinama i na drugi kraj Carstva.

RIMSKI DODEKAEDAR

Rimski dodekaedar pronaden je u drugoj polovini 19. st. u Donjoj Austriji. Tadašnjem Narodnom muzeju poklonio ga je gradišćanski Hrvat Pavao Žulić, profesor kemije u zagrebačkoj gimnaziji. Namjena dodekaedra, geometrijskog tijela od 12 peterougaoih ploha s kružnim otvorima i kuglastim izdancima, ne može se sa sigurnošću utvrditi. Možda je riječ o predmetu praktične namjene koji je služio kao igračka, držač štapa ili svjetiljke.

Nije isključena ni mogućnost kultne namjene, gdje je mogao biti korišten u astro-nomske ili astrološke svrhe. Prema nekim teorijama, možda je riječ o inačici rimskog kalendara, a najnovije teze opisuju ga kao vrstu geodetske naprave, daljinomjer ili kalibracijski mjernik. Neovisno o njegovoj izvornoj namjeni, ovaj izuzetni, misteriozni brončani predmet jedan je od najbolje očuvanih među tek stotinjak pronađenih na prostorima Rimskog Carstva.

DUHOVNI ŽIVOT U RIMSKOJ ANTICI

Ako bi se rimski duhovni život trebao opisati u par kratkih crtica, možda bismo sve mogli pokušati sažeti s ključnim riječima: formalizirani ritual, žrtvovanje, zavjet i molitva. Duhovni život i religijska praksa svake civilizacije redovito je iznimno složen svjetonazorski i kulturni sustav, a po tom pitanju ni Rimljani nisu bili iznimka, tim više što je bilo riječ o politeističkom društvu, načelno vrlo otvorenom svim mogućim utjecajima. Sami Rimljani bi temelj svog duhovnog života vjerojatno opisali izrazom *pietas*, kojeg je teško jednoznačno prevesti. Bogoštovlje, pa i smjernost, nisu neadekvatni termini, no za Rimljane je taj pojam označavao i nešto puno šire. Njime se definirao pravilan odnos prema bogovima, za Rimljane bi to bilo više od pukog štovanja, riječ je o stavu i dužnosti, odnosno ispunjavanju obveza prema bogovima. Koliko god to bio apstraktan pojam, Rimljanima je to bila cijenjena vrlina, a zbog načina na koji su ispunjavali te obveze ostali su nam brojni arheološki tragovi u vidu građevina, natpisa i votivnih predmeta.

Rimska religija je u mnogočemu bitno drugačije strukturirana od nama danas bliških monoteističkih religija. Božanske sile, u očima Rimljana, nisu nužno sklone ljudima, a neke su i otvoreno neprijateljski nastrojene, pa je stoga u rimskom pomanju religije središnje pitanje redovito bilo kako umilostiviti i smiriti bogove. Oni su brojni, katkada i međusobno suprotstavljeni, no iako moćni, nisu svemoćni, sveznajući i sveprisutni. Ovisno o božanstvu, rituale – koji mahom uključuju i žrtvovanje – treba provoditi na redovnoj osnovi, češće ili rjeđe, po točno zadanim uputama od kojih se ne smije nikako odstupati makar im ne razumjeli smisao, sve u cilju smirivanja bogova i sprječavanja njihove srdžbe. Katkada, ako tako nalaže situacija, recimo nakon ratnih poraza ili tijekom teških kriza, potrebno je provoditi i izvanredne, također podrobno regulirane rituale kako bi se sreća okrenula i bogovi opet umilostivili.

Rimljani od svojih bogova nisu očekivali blagodati u zagrobnom životu, o kojem su ionako imali samo nejasne predodžbe, već konkretnu i opipljivu pomoć, odnosno barem neutralnost i nekažnjavanje. Volja bogova nije poznata i zadana, oni su promjenjive čudi te im se uvijek treba prilagođavati i ne izazivati ih. Zato auguri i proroci imaju iznimno važnu ulogu jer im je zadaća otkriti što bogovi u određenom trenutku žele. Ujedno je religija neodvojiva od države: da bi Rim prosperirao i opstao građani moraju sudjelovati u ritualima.

Na osobnoj razini zavjet drži središnju ulogu u rimskoj religijskoj praksi. Zavjetom bogovima traži se neka pomoć ili ispunjenje želje, a ako bogovi usliše molbu, osoba ili pak skupina koja se zavjetovala, izvršit će svoj dio pogodbe: ovisno o važnosti želje, ali i o imovinskoj moći vjernik će zahvaliti žrtvovanjem (životinje ili predmeta) ili materijalnim darom, koji može ići od izgradnje hrama do nekog votivnog poklona.

Za Rimljane je molitva također neodvojivi dio religije: ona predstavlja direktnu komunikaciju s božanstvom te se uglavnom izvodi u sklopu rituala, žrtvovanja i zavjeta. Molitve mogu poprimiti razne oblike. Molitvom se mogu tražiti usluge (mahom u kombinaciji sa zavjetom), ili jednostavno hvaliti božanstvo, bez zahtjeva za protuuslugom, molitvom se može tražiti iskupljenje za počinjene greške, propuste ili zločine, a postoje i standardizirane ritualne molitve prigodom posvećivanja, primjerice svetišta, ili pak kao zahvale za stečenu, ne nužno i traženu, dobrobit. I molitve su strogo formalizirane te podložne pravilima, a treba ujedno i dobro paziti kojem se božanstvu upućuje koja molitva i kojim povodom, kako se ne bi nehotice izazvala božanska srdžba.

MINERVA, SISAK, 1. ST.

JUPITER, SISAK, 1.–2. ST.

Rimska je religija danas formalizirana, iz naše današnje perspektive možda i bez pretjeranih nadanja za vjernike, no pravilnim štovanjem težilo se kako zaštititi pojedinca tako i očuvanju društva, osiguranju dobrobiti ali i duševnog mira, dakle, konceptima koji ni u naše doba nisu strani vjernicima. Iskonska rimska vjerovanja nisu ljudima pružala nadu u bolje sutra i sretan život nakon smrti, pa ne čudi što su se tijekom Rimskog Carstva počele razvijati i širiti religije koje su ljudima nudile upravo takve nade, a u konačnici je jedna među njima, kršćanstvo, u potpunosti istisnula vjekovna vjerovanja.

SLUŽBENA RELIGIJA

Kapitolinska trijada u rimskoj religiji označava skup triju božanstava, izvorno Jupitera, Marsa i Kvirina, koji se pod etruščanskim utjecajem naknadno pretvorio u skup Jupitera, Junone i Minerve. Kako se kult prvotno štovao u hramu Jupitera Kapitolinskog u Rimu, hramovi posvećeni trijadi nazvani su kapitoliji, a samo trojstvo kapitolinsko. Kult je štovao tri vrhovna rimska božanstva - Jupitera, gromovnika, boga neba, branitelja pravde, Junone, kraljice bogova i zaštitnice žena te Minerve, božice mudrosti i rata kao i zaštitnice Rima.

Carски je kult utemeljen s jasnim ideološkim i političkim ciljem ujedinjavanja stanovnika Carstva - različitih običaja, jezika i vjera - u prihvaćanju rimske vlasti kroz štovanje diviniziranog cara. August je kult pokrenuo divinizirajući svog poočima Cezara. Iako se nije dao službeno divinizirati za života, u Italiji i zapadnim provincijama pokrenuo je izgradnju hramova posvećenih samom sebi, točnije svom geniju (*genius*) i imenu (*numen*), a na istoku, gdje je štovanje vladara kao božanstava tradicijski već bilo uvriježeno, dopustio je da se u novoizgrađenim hramovima njegovo ime poveže s božicom Romom. Nakon smrti njegov nasljednik Tiberije razvio je Augustov kult, službeno divinizirajući prvog rimskog cara i osnivajući svećenički red, *sodales augustales*, zadužen za štovanje kako Augusta tako i njegovog julijskog roda. Kult se nastavio razvijati sa svakim novim carem, uz razumljivu snažnu državnu potporu, uvijek naglašavajući božansku prirodu vladara rimske države.

Kršćanskoj religiji trebala su stoljeća da se od ogranka judaizma afirmira u vodeću monoteističku religiju Rimskog Carstva. Iako su Rimljani načelno bili tolerantni prema raznoraznim vjerskim uvjerenjima, kršćanstvo, kao religija koja propagira vjeru u jedinog pravog Boga i negira postojanje drugih božanstava, od samih je početaka nailazilo na sumnjičavost, u najboljem slučaju, a često i na otvoreno neprijateljstvo štovatelja drugih religija kao i na progon koji su vršile državne institucije. S vremenom je ipak rastao broj vjernika privučeni kršćanskim učenjem i nadom u uskrnuće i vječni život. Početkom 4. st., kršćani su i dalje manjina u Carstvu, no do velikog zaokreta u njihovom položaju u društvu dolazi zbog obraćanja na kršćanstvo pripadnika elite, pa tako i samih careva. Ujedno se i sama Crkva prilagođava rimskom društvenom uređenju, zadovoljivši tako i interese vladajuće klase koji u kršćanstvu više ne vide opasnost za državu. Godine 313. car Konstantin službeno Milanskim ediktom osigurava slobodu kršćanskog vjerovanja, a ubrzo nakon toga organizira i prvi crkveni koncil, osnažujući tako veze između državnog aparata i Crkve. Trebalo je ipak čekati 380. godinu da kršćanstvo postane i službeno državna religija, no kroz cijelo 4. stoljeće traju velike teološke rasprave pa i otvoreni sukobi različitih kršćanskih pravaca, odnosno katolika, arijanaca, donatista, priscilijanaca, nestorijanaca, pelagijanaca i monofizita.

MARS, SISAK, 2.–3. ST.

HRAMOV I SVETIŠTA

U životu antičkih ljudi, pa tako i Rimljana, religija je imala iznimno važnu ulogu, a odnos s brojnim bogovima zahtijevao je pristup jasno definiran običajima i pravilima. Nezaobilazan dio kulta je, razumljivo, činio i prostor štovanja. Bogovima se, naime, načelno pristupalo u svetištima, odnosno prostorima posvećenima kultu, kakvi god oni bili. U očima Rimljana ti su prostori bili mjesta za interakciju s bogovima, odnosno mjesta koja su služila za održavanje religijskih aktivnosti od raznoraznih rituala i svetkovina preko žrtvovanja i davanja zavjeta do molitve za ozdravljenje ili blagostanje. Treba naglasiti da ta mjesta nisu nužno morali biti hramovi, a da su i hramovi u načelu bili tek dijelovi svetišta, odnosno prostora s višestrukom kulturnom namjenom.

FORTUNA,
VINKOVCI, 1.– RANO 2. ST.

U njima su se božanstva štovala, ali se tamo redovito okupljala i cijela zajednica, koja je tako i kroz kult razvijala te održavala svoj identitet. U takvom društvu religija nije bila samo individualna stvar već je naglasak često upravo bio na zajedničkom štovanju. U svetištima se ne prinose samo žrtve i slave svetkovine, već i cijeli prostor svetišta, odnosno hrama, pripada božanstvu te je i sam svojevrsan prinos zajednice tom istom božanstvu. Stoga su i svetišta svjesne tvorevine te zajednice. Slijedeći stroga i zadana drevna pravila svećenici određuju, omeđuju i posvećuju prostor svetišta na latinskom nazvan *templum*.

Veličina i izgled svetišta, kao i poseban prostor posvećen određenom božanstvu jako variraju ovisno o potrebama kulta i postojećim ritualima. Mnogi oblici štovanja zahtijevaju velik prostor jer ritual traži nazočnost velikog broja ljudi, žrtvovanje životinja ili pak procesije, no neka svetišta mogu biti vrlo ograničenih dimenzija. U svetištima se ujedno redovito ostavljaju i votivni pokloni te natpisi vjernika kojima su uslišane želje, kao vidljivi simboli moći božanstva.

MERKUR, SISAČ, 1.– RANO 2. ST.

VIKTORIJA, SISAČ, RANO 2. ST.

ORIJENTALNI KULTOVI - KULT ATISA I KIBELE

Atisov kult u Frigiji vuče korijenje još iz kasnog brončanog doba, no njegovo štovanje se u grčkom svijetu počinje širiti tek u kasnom 4. st. pr. Kr. Atisa se uvijek štovalo zajedno s njegovom družicom Kibelom, daleko važnijim božanstvom. Tek u rimskom razdoblju taj kult dobiva širok krug vjernika diljem Carstva. Kibelu, koju se u Frigiji štovalo kao božicu majku, povezanu s prirodom i plodnošću, Grci su prisposodobili s određenim aspektima Gaje i Demetre. U Rimu su je zvali i *Magna Mater*, a njen kult postao je služben tijekom Drugog punskog rata. Rimski mitografi proglasili su je trojanskim božanstvom, čime je postala i božica rimskih predaka. U Rimskom Carstvu Kibela je bila zaštitnica gradova i poljoprivrede.

Atis je bio prelijep mlad pastir, čini se, i sam božanskim korijenja, u kojeg se zaljubila Kibela. Priča ima više verzija, no na koncu sve završavaju Atisovom kastracijom i smrću. Po nekim pričama ljubomorna ga je božica, bijesna zbog Atisove nevjere ili ljubavi prema drugoj, navela da poludi i sam se kastrira. Nakon tog čina Atis je sam sebi oduzeo život.

Po drugim pričama Atisa je obeščastio, kastrirao i smrtno ranio jedan frigijski kralj ili ga je pak dao ubiti kralj Maeon zbog njegova braka s Kibelom.

U svakom slučaju, Kibela nije dopustila da Atis umre: oživjela ga je, a u spomen na taj događaj svake se godine 22. ožujka slavila svetkovina kojom se pročišćavalo tijelo mrtvog Atisa. Nakon tri dana žalovanja Atis bi ponovno oživio nakon čega bi uslijedila divlja i vesela proslava.

IZIDIN KULT

Izida je izvorno bila staroegipatsko božanstvo, no njeno se štovanje s vremenom proširilo po Mediteranu. Po iskonskom egipatskom vjerovanju Izida je bila kći Geba, boga zemlje i Nut, božice neba. Udala se za svog brata Ozirisa s kojim je začela Horusa. Nakon što je Ozirisa ubio Set, Izida ga je zahvaljujući svojim moćima oživjela.

Taj je mit posebno dobio na značenju tijekom helenističkog i rimskog razdoblja, a Izidin kult se proširio cijelim Carstvom ugasivši se tek nakon gušenja poganskih religija tijekom 4. stoljeća, iako je kršćanska ikonografija, prikazujući djevicu Mariju s malim Isusom, preuzela motiv Izide koja doji Horusa.

Još je Herodot spominjao Izidu, uspoređujući je s Demetrom, no tek je s Aleksandrovim osvajanjem Egipta i sustavnom helenizacijom egipatske kulture, koju je započeo Ptolomej, ta božica počela stjecati štovatelje među Grcima. Već u 3. st. pr. Kr. i izvan se Egipta pojavljuju tragovi njezina kulta, čijem širenju doprinosi i njena identifikacija s drugim grčkim i mediteranskim božanstvima poput Demetre, Afrodite i Astarte.

ATIS ILI MITRA,
SISAK, 2. ST.

HARPOKRAT, SL. BROD, 2.–3. ST.

Iako se izijački misterijski kult u Italiji može pratiti već od druge polovine 3. st. pr. Kr., republikanske vlasti i senat mu nisu bili nimalo skloni. U Rimu je prvi Izidin hram trebao biti izgrađen nakon Cezarove smrti, no Augustov politički program obnove tradicionalnih rimskih vjerovanja nije išao u prilog širenju izijačke religije. Ipak, za vrijeme vladavine Kaligule značajno raste popularnost Izidina kulta i dopušta se izgradnja hramova. I flavijevski carevi podržavali su to vjerovanje, a i neki su kasniji carevi bili Izidini štovatelji poput Trajana, Hadrijana, Komoda, Septimija Severa, Karakale, Galerija ili Dioklecijana. Izidin kult nesumnjivo je bio prisutan u Pompejima, a čini se da je i u drugim dijelovima Carstva od Britanije i Galije sve do Bliskog istoka Izidino štovanje imalo velik broj poklonika već u 1. stoljeću. Izijačka je religija nedvojbeno bila sinkretistička, a Rimljani su božicu gledali kao manifestaciju brojnih drugih božanstava od Cerere do Minerve preko Dijane i Prozerpine. Dobiva i naziv *Dea Caelestis*, čime se dodatno ističe njen položaj vrhovnog božanstva. S obzirom na

to da je kult izvorno bio misterijski, unatoč kasnijem poprimanju univerzalnog karaktera, brojni aspekti tog vjerovanja nisu poznati ili barem ne sasvim jasni. Izida je bila vladarica bogova, gospodarica prirodnih sila i svemira kojeg održava u ravnoteži. Svijetu je podarila zakone i umjetnost, a ujedno je bila spasiteljica ljudi u nevolji, brižna majka koja štiti od zle kobi. Izijačka religija svoju je iznimnu popularnost u svim slojevima društva u mnogočemu dugovala činjenici što je vjernicima pružala nadu u novi život i spasenje nakon smrti.

KULTNI SINKRETIZAM

Sinkretizam je apstraktni koncept koji se može opisati kao mješavina religijskih utjecaja i vjerovanja, odnosno kao oblik udruživanja različitih vjerskih doktrina. Rimljanima je sinkretizam bio blizak od najranijih vremena jer su još u davnini prigrlili grčku religijsku baštinu, a svoja su iskonska etrušćansko-italska božanstva identificirali s grčkim božanstvima, što im kao pripadnicima bliskog civilizacijskog mediteranskog kruga i nije predstavljalo poseban teološki problem. Dok je neka božanstva, nesumnjivo zbog indoeuropskih korijena, bilo vrlo lako prisposoditi, poput primjerice Jupite-

KRISPINA KAO IZIDINA SVEĆENICA, SISAK, KRAJ 2. ST.

ra i Zeusa, u nekim slučajevima je srodnost izvornih božanstava bila manje očita te je zahtijevala određene prilagodbe. Rimski Diana i grčka Artemida ili pak Mars i Ares tako su se, ipak, razlikovali u više ili manje značajnoj mjeri, kao i u stupnju štovanja.

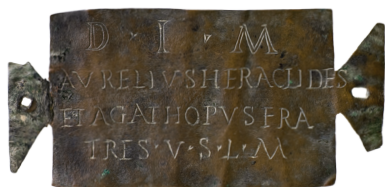
Antičke religije, među ostalim i zbog brojnih zajedničkih korijena, ali i zbog inherentnog vjerovanja u mnogoboštvo, bile su vrlo prilagodljive, pa je bilo relativno lako prihvatiti nova božanstva u postojeći panteon, a ovisno o razdobljima neka su vjerovanja dobivala ili gubila na popularnosti. Kada bi Rimljani prigrlili religijska vjerovanja neke druge kulture pridavali su im jednak značaj kao i svojim iskonskim vjerovanjima. Budući da je njihovo poimanje duhovnosti bilo vrlo otvoreno lako su, usporedo sa širenjem svog teritorija, integrirali strana vjerovanja u svoju religijsku praksu. Unatoč tome nisu uvijek kopirali i pripadajuće kultne običaje već su nova vjerovanja znali prilagoditi svojim tradicijama. Isto tako nisu nužno u potpunosti preuzimali sve aspekte pojedine religije, nego su je mogli i dodatno prilagoditi i stvoriti novo vjerovanje koje se moglo i značajno razlikovati od prvotnog uzora. Helenistička sinkretistička božanstva poput Serapisa i Izide u Rimu su naišla na plodno tlo među vjernicima, dok su se jednako popularni perzijski Mitra, maloazijska Kibela, grčki Dioniz (prisposobljen bogu Liberu) ili anadoljski Sabazije kroz rimsku interpretaciju u većoj ili manjoj mjeri počeli razlikovati od izvornika.

Nisu samo istočni bogovi nalazili štovatelje među Rimljanima niti su samo Rimljani običavali preuzimati tuđa vjerovanja: širenjem na zapadne provincije i na Balkan također nastaju sinkretistička vjerovanja prisposobljavanjem keltskih, germanskih ili ilirskih božanstava s rimskima. Na našim prostorima je, primjerice, rimski bog Silvan povezan s autohtonim lokalnim božanstvom nepoznata imena, o čijoj iznimnoj popularnosti svjedoči velik broj votivnih spomenika koje su podigli domoroci.

MITRAIZAM

Mitraizam, odnosno kult boga Mitre, je misterijska religija koja se Rimskim Carstvom počela širiti već početkom 2. st., prvotno u istočnim provincijama, da bi u 3. st. stekla mnoštvo poklonika diljem Carstva. Širenjem i jačanjem kršćanstva postupno slabi i utjecaj mitraizma koji i službeno biva zabranjen 391. godine.

Taj je kult bio posebno raširen i omiljen među vojnicima što zorno dokazuju sačuvani epigrafički i votivni spomenici. S obzirom na to da je riječ o misterijskoj religiji kojoj su novi vjernici, i to, izgleda, isključivo ili barem mahom muškarci, pristupali putem tajnog obreda inicijacije, točnije rečeno kroz sedam razina inicijacije, postoje brojne nedoumice i nedorečenosti u našim spoznajama o mitraizmu. Vjernici su se, naime, s postulatima religije upoznavali usmenom predajom koja nije bila dostupna neupućenima, pa u nedostatku sačuvanih svetih spisa proučavanje mitraizma, prije svega, ovisi o analizi i interpretaciji ikonografije sačuvane u mitrejima (*mithraea*), odnosno kulturnim mjestima te na mitraičkim votivnim spomenicima.

TABULA ANSATA POSVEĆENA BOGU MITRI, SISAK, 2.-3. ST.

Po svemu sudeći, riječ je o religijskom vjerovanju koji korijenje vuče iz iranskih vjerovanja, možda blisko mazdaizmu, odnosno zoroastrizmu. To mišljenje nije, međutim, općeprihvaćeno iako se perzijski, odnosno orijentalni utjecaj, barem kao početni impuls, uglavnom ne dovodi u pitanje.

Mitraizam se u svakom slučaju može smatrati svojevrsnim monoteističkim vjerovanjem s naglaskom na lojalnosti, povjerenju i bliskosti među iniciranim vjernicima. U rimskom kontekstu kult ima jasan solarni karakter, a po svemu sudeći postojala je i vjera u zagrobni život.

BAKHOV KULT (DIONIZOVE MISTERIJE - BAKANALIJE)

Rimski bog vina, Bahko (*Bacchus*), prisposobljen je grčkom bogu Dionizu, ali i drevnom italskom bogu Liberu. Njegova se svetkovina, Bakanalije, slavila 16. i 17. ožujka, a u Rimu se počela slaviti početkom 2. st. pr. Kr., vjerojatno pod utjecajem grčkih gradova u južnoj Italiji. Kako je kult imao misterijski karakter i u početku bio isključivo otvoren ženama, vlasti mu nisu bile sklone. Orgijastični i raspojasani karakter svetkovine ubrzo je potaknuo senat na privremenu zabranu 186. pr. Kr., no popularnost tog kulta nije jenjavala sve do kasne antike.

PRIJAP, SISAK, 1.-2. ST.

Rimljani su, kad je o Baku/Dionizu riječ, načelno preuzeli grčku mitografiju i kulturnu praksu. Iako je interes nekih vjernika bio povezan s lascivnim aspektima kulta, nema sumnje da su upravo misterijski elementi, a posebice vjera u ponovno rođenje nakon smrti, Baku osigurali brojne štovatelje.

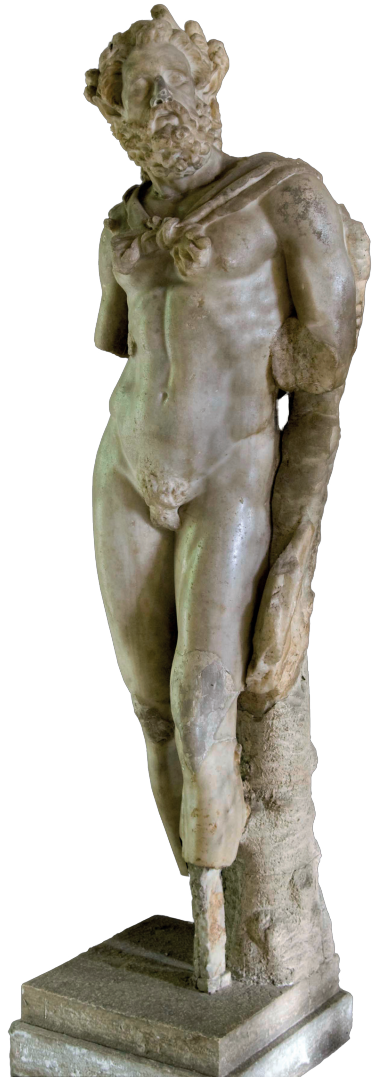

PRIKAZ ROĐENJA DIONIZA (PREDNJA STRANA POKLOPCA DJEČJEG SARKOFAGA), JUŽNA ITALIJA, 3. ST.

NATJECANJE APOLONA I MARSIJE

Marsija je bio satir iz Frigije koji se dočepao frule (*aulos*) koju je Atena odbacila. Po jednoj priči to se dogodilo nakon što su joj se drugi bogovi narugali da napuhanih obraza smiješno izgleda dok svira, a po drugoj verziji to je napravila nakon što je vidjela svoj iskrivljeni izraz lica u odrazu na vodi. Kod antičkih pisaca Marsija se spominje i kao jedan od Dionizovih pratitelja, a pripisuje mu se i mudrost kojom se ostali satiri nisu odlikovali. Unatoč tomu, Marsija se nadobudno usudio izazvati Apolona na glazbeno natjecanje. Bio je nesumnjivo vrstan svirač, k tomu još u posjedu instrumenta božanskog porijekla, no njegova ga je samouvjerenost koštala života. Po prethodnom dogovoru pobjednik natjecanja mogao je raspolagati s poraženim protivnikom po vlastitom nahođenju. Iako je Marsija savršeno odsvirao jednu melodiju na fruli, Apolon je jednako dobro odsvirao jedan glazbeni komad na liri, i to pjevajući istovremeno. Nakon što je Apolon odsvirao još jednu melodiju okrenuvši liru naopačke Marsija nije bio u stanju izvesti ništa spektakularnije pa su Muze – koje se u pričama najčešće spominju kao sutkinje tog natjecanja - boga proglasile pobjednikom. Tašti Apolon nadobudnog je satira kaznio tako što ga je objesio za drvo i oderao mu kožu. Po nekim piscima i sam Apolon je zažalio zbog svoje okrutne osvetoljubivosti pa je nesretnog Marsiju pretvorio u planinski potok.

Marsijina se priča u antici redovito navodila kao primjer za pogubnost oholosti i umišljenosti, a njegovi prikazi često su se izlagali na javnim mjestima. Zanimljivo je da je tijekom Augustove vladavine Marsija bio svojevrstni simbol otpora novoj vlasti zbog identifikacije cara s Apolonom. Unatoč toj subverzivnoj simbolici, ili upravo zbog toga, njegov je lik namjerno rabljen i u carskoj propagandi, po svemu sudeći, kao upozorenje onima koji se usuđuju kritizirati vlast.

MARSIIJA, MINTURNO, 1. ST.

OTMICA GANIMEDA

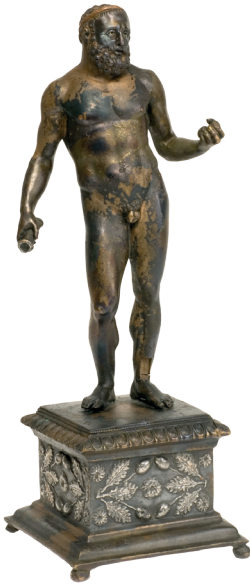
Ganimed je bio trojanski kraljević, sin kralja Trosa, osnivača Troje i nimfe Kaliroje, ali i Dardanov praunuk, pa tako i Zeusov potomak. Homer u Ilijadi piše da je bio najljepši smrtnik te je tako zapeo za oko samom Zeusu koji se u njega zaljubio. Dok je čuvao stado ovaca u Frigiji na brdu Idi, Zeus, u obličju orla, ga je oteo i odveo na Olimp. Tamo je Ganimed postao vinotoča bogova, zamijenivši u toj ulozi Hebu, božicu mladosti. Njegovom ocu Zeus je, kao svojevrstu naknadu, poklonio četiri Posejdonova konja. Potonji se opet spominju u mitu o Heraklu. Najvećem grčkom junaku je, po toj priči, Laomedon – Ganimedov otac u toj verziji – obećao te konje ukoliko uspije spasiti njegovu kćer Hezionu. Po drugim pričama Zeus je Ganimedovu ocu poklonio zlatni pehar kojeg je napravio Hefest. Hera, ljubomorna na mladića, pokušala je prisiliti svoga muža da ga vrati među smrtnike, no Zeus ga je radije uzdigao na nebo i pretvorio u zvijezde Vodnjaka. Po još jednoj priči Ganimed je Zeusu preotela Eos, koji ga je dobio nazad tek nakon što je božici ispunio jednu želju. Ganimed je također s vremenom postao i simbol plodnosti kao i duh rijeke Nil.

Iako postoje razne verzije mita o Ganimedu, ljubavna veza Zeusa i Ganimeda u klasičnoj je Grčkoj, pa tako i u antici, postala arhetipska ljubavna i božanska homoseksualna priča koja se redovito pojavljivala u umjetničkim djelima, kako u skulpturi i raznim prikazima tako i u pisanim djelima starih pisaca. Najraniji prikazi zabilježeni su na crvenofiguralnim antičkim vazama, a sačuvana je i jedna terakotna skulptura iz ranog 5. st. pr. Kr. iz Olimpije.

U izvorima se spominje i, danas izgubljena, brončana skulpturalna kompozicija Ganimeda i orla koju su za mauzolej u Halikarnasu napravili Leohar i Skopas sredinom 4. st. pr. Kr. U rimskom razdoblju izrađivali su se brojne kopije helenističkih kipova Ganimeda poput primjerka izloženog u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

MITOLOŠKI JUNACI I POLUBOGOVI

HERKUL, SISAK, 1. ST.

Budući da su rimski panteon i mitologija vrlo rano bili izloženi snažnom grčkom utjecaju, sačuvani kulturni i mitološki prikazi iz rimskog razdoblja jasno odražavaju tu mješavinu italske i grčke tradicije. Specifično rimska mitologija je, prije svega, usmjerena na rimsku povijest za razliku od grčke koja se uglavnom temelji na pričama o bogovima, polubogovima i herojima. Dok grčki mitovi iznimnu pažnju poklanjaju kozmogoniji i teogoniji, rimska mitologija obiluje pričama o osnutku grada, njegovom ranom razvoju i povijesnim ličnostima koje su svojim junačkim djelima i mudrošću udarili temelje budućoj slavi i veličini rimske države. Kako Rimljanima pojmovi mita i povijesti nisu bili međusobno isključivi, taj idealizirani narativ rane rimske povijesti nedvojbeno se može smatrati mitologijom, u rimskoj svijesti komplementaran grčkoj mitologiji, koju su načelno u potpunosti preuzeli.

Arheološka baština rimskog vremena stoga predstavlja obje tradicije kad je riječ o mitološkim prikazima, koji se pojavljuju kako na kulturnim i pogrebnim spomenicima tako i na predmetima profanog i utilitarnog karaktera ili pak na novcu. Junaci iz trojanskih ratova tako su, primjerice, zastupljeni barem u jednakoj mjeri, a često i više od pradavnih heroja i vladara iz rimske prošlosti. Uz popularne homerske junake ne nedostaje ni prikaza Tezeja ili Perzeja ili pak lova na kalidonskog vepra. Scene iz Vergilijeve Eneide, kao rimska dopuna trojanskom ciklusu, vrlo su često prikazivane, no postoje i prikazi događaja i likova koji su obilježili prvu, mitologiziranu fazu rimske povijesti. Ipak, uvjerljivo najčešće prikazivani, ali i štovani, mitološki heroj i polubog bio je Herkul.

IKAR, VUGROVEC, 2.-3. ST.

PROFANA PORTRETNJA PLASTIKA

Rimska portretna umjetnost nesumnjivo je označila jedan važan razvojni moment u povijesti umjetnosti. Iako svoje korijene vuče od grčkih, odnosno helenističkih te etruščanskih uzora, u rimskom je razdoblju portret stekao detalj nabolikvu važnost. Rimljani, barem oni koji su sebi to mogli priuštiti, rado su davali izraditi svoje prikaze. Nije riječ samo o portretima moćnika, od važnih političara i vojskovođa iz doba Republike do careva, već i portretima običnih ljudi, koji nisu ostavili trag u povijesti. Dakle je privatna portretna umjetnost mahom ipak bila vezana uz funerarni kontekst, društvene su elite svoje portrete redovito radile i u polinike svrhe. U carstvom razdoblju, u skladu s praksom koju je započeo August, vladari su u propagandne svrhe monopolizirali portretnu plastiku u javnom prostoru, pa su njihove portretne skulpture, prije svega, bile namijenjene veličanju kako careva tako i njihovih obitelji te širenju vladajuće ideologije.

PROFANE PORTRAIT SCULPTURE

Roman portrait art undoubtedly marked an important moment in the evolutionary history of art. Although its roots are derived from Greek, that is Hellenistic, as well as Etruscan models, in the Roman period portraits acquired previously unprecedented importance. The Romans, at least those who could afford it, gladly commissioned their portraits. These were not only portraits of the potentates, from important politicians and military leaders from the Republican period to Emperors, but also portraits of common people who did not leave any mark in history. While private portrait art was generally associated with the funerary context, social elites regularly used their portraits for political purposes. In the imperial period, in keeping with the practice commenced by Augustus, for the purposes of propaganda the rulers monopolised portrait sculpture in public spaces, so their portraits were above all used for glorifying emperors and their families, and fostering the dominant ideology.

Broj	Ime	Period	Opis
1	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
2	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
3	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
4	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
5	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
6	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
7	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
8	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
9	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
10	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
11	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
12	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
13	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
14	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
15	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
16	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
17	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
18	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
19	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.
20	Glava muškarca	1. vijek pne.	Glava muškarca s krunom, rimski portret.

PROFANA PORTRETNA PLASTIKA

Rimska portretna umjetnost nesumnjivo je označila jedan važan razvojni moment u povijesti umjetnosti. Iako svoje korijene vuče od grčkih, odnosno helenističkih te etruščanskih uzora, u rimskom je razdoblju portret stekao dotad neslućenu važnost. Rimljani, barem oni koji su sebi to mogli priuštiti, rado su davali izrađivati svoje prikaze. Nije riječ samo o portretima moćnika, od važnih političara i vojskovođa iz doba Republike do careva, već i portretima običnih ljudi, koji nisu ostavili trag u povijesti. Dok je privatna portretna umjetnost mahom ipak bila vezana uz funerarni kontekst, društvene su elite svoje portrete redovito rabile i u političke svrhe. U carskom razdoblju, u skladu s praksom koju je započeo August, vladari su u propagandne svrhe monopolizirali portretnu plastiku u javnom prostoru, pa su njihove portretne skulpture, prije svega, bile namijenjene veličanju kako careva tako i njihovih obitelji te širenju vladajuće ideologije.

MLADI MARKO AURELIJE, ITALIJA, 2. ST.

PLAUTILA, SOLIN, RANO 3. ST.

PLAUTILA

Zahvaljujući analogijama na novcu, ovaj mramorni portret s velikom vjerojatnošću možemo pripisati Plautili. Srebrni denari kovani za vladavine Septimija Severa na aversu portretiraju Fulviju Plautilu, suprugu njegova sina i budućeg cara Karakale, s frizurinom od dijagonalno poredanih pramenova od kojih se jedan odvaja na čelu i u formi pletenice pruža do zatiljka, kao i na ovom spomeniku. Na stražnjoj strani takvog novca često je prikazana personifikacija sloge (božanstvo Konkordija, car Karakala i carica Plautila koji si pružaju ruke) uz natpise „vječna sloga“ ili „radosna sloga“, a česti su i kameni spomenici te natpisi koji veličaju carsku obitelj. Suprotno političkoj praksi da se carska obitelj prikazuje kao vječito složna i sretna zajednica glorificiranih carskih ličnosti, odnos Plautile i njenog supruga Karakale, bio je sve samo ne takav.

Plautilin otac, ambiciozni pretorijanski prefekt Gaj Fulvije Plautilan, odmalena je pripremao svoju kćer za udaju u carsku obitelj. Ona je bila alat za ostvarenje njegovih političkih ambicija. Plautila i Karakala stupili su 202. g. u dogovoreni brak ispunjen netrpljivošću i razdorima. Plautilin otac sasvim se približio carskoj obitelji, no to je samo povećavalo njegov apetit za vlašću i moći. Septimije Sever, Karakalin otac i rimski car, dao ga je pogubiti pod optužbom za urotu protiv carske vlasti, 205. godine.

Godinama je netrpeljivost između Plautile i Karakale sve više rasla, a nakon pogubljenja njenog oca, Karakala se momentalno rastao od Plautile koju je prognao na Liparsko otočje u Tirenskom moru. Konačno, kada 211. g. postaje rimskim carem, Karakalina netrpeljivost prema Plautili doseže vrhunac i on se brutalno osvećuje za pokušaj urote njenog oca. Nesuđena carica Rima navodno je, prema nalogu bivšeg muža, ubijena iste godine.

PLAUTILA ?, SOLIN, RANO 3. ST.

SOLINJANKA

Arheološki muzej u Zagrebu od 1869. g. čuva portret djevojke izveden u bijelom mramoru. Karakterizira ga frizura detaljno urezanih vlasi, podijeljena u dvanaest pramenova u obliku krišaka dinje koji se od tjemena pružaju prema ušima, a na zatiljku su isprepletene u detaljno izvedenu pundu. Oval lica oblikovan je u širokim potezima, usne su blago otvorene i stvaraju privid pokreta facijalne muskulature na prilično ukočenom licu. Duboko urezane očne šupljine sada su prazne, ali su zasigurno nekoć bile ispunjene obojenom staklenom pastom.

Sjajan koloristički efekt postignut je kontrastiranjem puti lica uglačanog do svjetline slonovače i tamne kose, čija se boja u tragovima očuvala do danas.

Portret je otkupljen u sastavu Zbirke V. Solitre i, nažalost, nema arheoloških podataka o okolnostima njegovog nalaza. Stoga ne možemo sa sigurnošću tvrditi portretira li on privatnu osobu (one su nerijetko sklone svojevrijedno se prikazivati poput suvremenih vladajućih elita) ili samu caricu Fulviju Plautilu, suprugu cara Karakale (211.–217. g.). Primjetne su razlike i sličnosti s prikazima koje pouzdano možemo odrediti kao carski portret Plautile, ali one nisu dostatne za odbacivanje ili potvrdu pretpostavke kako je uistinu riječ o carci Plautili.

Izvjesno je tek da je portretirana mlada djevojka i da spomenik potječe iz antičke kolonije Salone, današnjeg Solina, pa se portret kolokvijalno naziva Solinjanka.

Neovisno o tome prikazuje li privatnu osobu ili caricu, ovaj izniman portret pažljivo oblikovanih detalja, meko i profinjeno modeliran, smatra se vrhunskim dosegom portretne umjetnosti s početka 3. stoljeća.

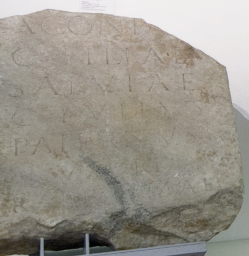
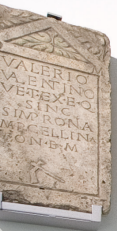
PRIMIJEJENA UMJETNOST

Kad danas vrednujemo rimsku baštinu uglavnom smo skloni kiparstvu, slikarstvu, izradu mozaika pa i arhitekturu smatrati umjetničkim izražavanjem, dok bi, primjerice, dekorativnu metaluršku, keramičku i staklarsku proizvodnju, zlatarski obrt te izradu gema i obradu kosti i slonovače prije gledali kao primijenjenu umjetnost. U svijesti Rimljana, međutim, kao ni ostalih antičkih naroda, nije postojala jasna i nedvosmislena granica između čiste umjetnosti i dekorativne, odnosno primijenjene umjetnosti, pa su se i sami umjetnici, prije svega, smatrali obrtnicima.

ANTROPOMORFNA
SVJETILJKA, SISAK, 2. ST.

Uostalom, svi ti umjetnici i obrtnici rabe vrlo slične motive te crpe inspiraciju iz istih izvora. Tako će se, primjerice, iste mitološke scene pojavljivati na mozaicima, dekoraciji brončanog posuđa, keramičkim svjetiljkama ili klesanim reljefima. Osim mitologije i božanskog svijeta, Rimljani se u primijenjenoj umjetnosti inspiriraju i povijesnim događajima kao i suvremenim predlošcima, primjerice etnološkog karaktera. Gotovo da nema uporabnog predmeta u kućanstvu kojeg rimski obrtnici nisu bili u stanju preoblikovati i ukrasiti na razne načine, posebice figuralnim ili vegetabilnim uresima. Neke kategorije predmeta, poput nakita, po svojoj su namjeni ionako morale biti urešene, no i vrlo obični predmeti poput posuđa, uljanica, noževa ili češljeva mogli su biti proizvedeni u iznimno raskošnim formama.

NEKROPOLE

Oko gradova i naselja nastajale su i nekropole. Nalazile su se izvan gradskih zidina izvan granica pomerija (*pomerium*), svete granice rimskih gradova. Pri odabiru mjesta za nekropole, Rimljani su se uvijek trudili poštovati tri pravila: grobovi se moraju nalaziti pokraj ceste, u blizini naselja, a sve je bilo prilagođeno konfiguraciji terena. Dakle, to nisu bila groblja poput srednjovjekovnih ili današnjih koja su se nalazila ili oko crkve ili na posebno određenim i ograđenim mjestima, nego su to bili više-manje nizovi grobova koji su se prostirali uz ceste koje su izlazile iz grada ili naselja.

Načini pokapanja koji su se prakticirali u antičkom Rimu i njegovim provincijama su inhumacija i kremacija. U 1. st. pr. Kr. kremacija postaje dominantan način pokapanja, sve do 2. st. kada se inhumacijski način ukapanja postupno počinje vraćati te tijekom 3. st. potpuno istiskuje paljevinske grobove.

U antičkom Rimu častan pokop se držao pravom koje pripada svakom čovjeku. U slučaju da je preminuo u tuđini, obitelj preminuloga bila je dužna organizirati dostojan pogreb. Iskopana je raka, uređen je i obilježen grob, svi pogrebni obredi su obavljani, ali grob ostaje prazan – bez samih ostataka pokojnika i bez grobnih priloga. Takav način pokapanja naziva se kenotaf, odnosno simboličan grob, a dva lijepa primjerka pronađena su na nekropoli Bratelji – Velika Glavičica na Žumberku.

U našem dijelu provincije Panonije u prva dva i na početku 3. st. pokojnici su bili kremirani, a u kasnijim razdobljima je inhumacijski način pokapanja postao uobičajen. Kremacija se izvodila na pogrebnim lomačama koje su se mogle nalaziti na posebnom mjestu na groblju (*ustrina/ustrinum*) ili se spaljivanje pokojnika moglo izvoditi na samom mjestu ukopa (*bustum*). Spaljivanje pokojnika izvodilo se na pogrebnoj lomači, a nakon što bi se vatra smirila, žar se polijevao vinom te su se ostaci kostiju i pepela skupljali i stavljali u odgovarajući recipijent, odnosno urnu ili žaru. Ako je spaljivanje bilo na samom mjestu ukopa (*bustum*), pepeo i

NADGROBNA STELA
JULIJE RESTUTE, SOLIN, 2.–3. ST.

ostaci kostiju se u većini slučajeva nisu skupljali u recipijent nego bi bili ostavljeni na dnu pogrebne rake, u koju bi bili priloženi predmeti iz svakodnevnog života. Ponekad se na dnu groba pronađu i životinjske kosti, ostatak od komada mesa položenog u grob. Arheobotaničkim istraživanjima biljnih ostataka iz grobova možemo saznati čime su se hranili stari Rimljani. Prilikom istraživanja lokaliteta Šepkovića, pokraj Velike Gorice, pronađeni su ostaci boba, prosa, pira, grožđa, graška, a u jednom grobu u Ščitarjevu nađeni su ostaci jabuke, grožđa, prosa, leće i smokva.

Populacija Rimskog Carstva, kao i ostali narodi antičkoga svijeta, imala je svoja vjerovanja u zagrobni život - i to vrlo raznovrsna s obzirom na brojne religije koje su koegzistirale u tom razdoblju - pa su tako u svoje grobove često prilagali i različite predmete iz svakodnevnog života poput posuđa za hranu (uglavnom zdjele, lonci te manji tanjuri iz kojih se jelo) i piće (vrčevi s jednom ili dvjema ručkama te čaše i pehari). Od ostalih predmeta koji su imali svoju upotrebnu vrijednost u civilnim grobovima pronalaze se metalni dijelovi nožnji: fibule, pojasne kopče, nakit, toaletni pribor kojim su se žene uljepšavale, a događa se da se pri pokopu nekog pisara ili liječnika u njihov grob stavi pisarski ili liječnički pribor. Simbolika tih predmeta je varirala, no načelno se smatralo da je to popudbina koja pokojnika prati u zagrobni život. Čest nalaz u grobovima je i novac, simboličko sredstvo s kojim se plaćao lađar Haron. Naime, u mitološkim obrascima koje su Rimljani preuzeli od Grka, vjerovalo se da se u podzemni svijet mrtvih dospijevalo prelaskom preko rijeke Stiks, preko koje je lađar Haron prevozio mrtve duše. Taj prelazak preko

ostaci kostiju se u većini slučajeva nisu skupljali u recipijent nego bi bili ostavljeni na dnu pogrebne rake, u koju bi bili priloženi predmeti iz svakodnevnog života. Ponekad se na dnu groba pronađu i životinjske kosti, ostatak od komada mesa položenog u grob. Arheobotaničkim istraživanjima biljnih ostataka iz grobova možemo saznati čime su se hranili stari Rimljani. Prilikom istraživanja lokaliteta Šepkovića, pokraj Velike Gorice, pronađeni su ostaci boba, prosa, pira, grožđa, graška, a u jednom grobu u Ščitarjevu nađeni su ostaci jabuke, grožđa, prosa, leće i smokva.

rijeke se plaćao novcem (Grci su ga zvali obol) i to je vjerojatan razlog polaganja novca u grob pokojniku.

Nalaz novca u intaktnom grobu arheolozima omogućuje bolju preciznost pri datiranju nalazišta, jer se na svakome nalazi lik cara i njegova titula. Kako je poznato vrijeme vladavine svakog cara, može se približno odrediti godina polaganja novca u grob. To je donja vremenska granica, odnosno „*terminus ante quem non*“, a prema stupnju izlizačnosti novca može se pokušati donekle odrediti koliko je dugo bio korišten prije nego je položen u grob. Na nekropoli Gonja Vas, smještenoj na Žumberačkom gorju, u grobu 6 pronađen je brončani as cara Domicijana (81.–96. g.). Novac iz te serije datira se u 85. godinu te stoga grob ne možemo datirati prije te godine.

NADGROBNA STELA MAKSIMINE,
SRIJEMSKA MITROVICA, 4. ST.

Osim Gornje Vasi, u okolici Zagreba nalazi se još rimskih nekropola, poput Andautonije i sela Bratelji. Andautonija je imala tri nekropole: jedna na Kutelu, druga na mjestu gdje su u 2. stoljeću izgrađene terme, što znači da je ranocarska nekropola koja je dotada bila u uporabi, napuštena i nakon izgradnji terma i uništena. Na lokaciju treće nekropole upućuje jedan grob otkriven blizu Gradišća – mjesta gdje se i danas nalazi seosko groblje Ščitarjeva.

Danas u selu Bratelji na Žumberku postoji samo šest kuća, a prema nalazima sigurno je da ni u antici tamo nije bilo većeg naselja, ali na čak četiri mjesta otkriveni su rimski paljevinski grobovi. Lokacije grobova su Ulica, Ilovača, Velika i Mala Glavičica. U slučaju Bratelja nije riječ o jednoj velikoj nekropoli, nego o malim obiteljskim pokapalištima koja su bila smještena u blizini malog, dosad još nepronađenog, vikusa.

Na zapadnoj periferiji Zagreba smješten je lokalitet Stenjevec. Antičko naselje nalazilo se na prostoru današnjeg Stenjeveca, dok je nekropola bila

NADGROBNA STELA PAPIRIJE FORTUNATE
I ANTONIJA KOSMA, SOLIN, 2.–3. ST.

smještena jugozapadnije. Prva arheološka istraživanja započinja 1896. godine, a povod za istraživanje je bio materijal koji je prilikom oranja zemlje izlazio na površinu. Istraženo je 129 grobova te su svi bili paljevinskog tipa. Vrijeme trajanja nekropole datira se u vrijeme od sredine 1. st. do početka druge polovine 2. st. te se njeno napuštanje preklapa s povijesnim podacima o pustošenju i stradavanju Panonije tijekom Markomanskih ratova.

GORNJA VAS / ŽUMBERAK - GROB 62

Na planinskom masivu Žumberak, koji se nalazi zapadno od Zagreba, u selu Gornja Vas je 1982. godine započeto istraživanje ranocarske nekropole. Prve godine tijekom srpnja i listopada istražena su 24 groba, a istraživanje se nastavilo i u sljedeću godinu kada je završeno.

Svi istraženi grobovi s nekropole pripadaju paljevinskom tipu ukopa i datiraju se u ranocarsko razdoblje. Uz urnu s ostacima pokojnika u grob se prilažu druge keramičke i staklene posude kao popudbina koja prati pokojnika u zagrobni život. Kao urne su se mogle koristiti posude različitih oblika, pod uvjetom da je otvor posude dovoljno širok da se kroz njega mogu staviti ostaci pokojnika, poput poluloptaste zdjele, lonca s narebrenim vratom ili lonca razgrnutog oboda. Najzanimljiviji oblik urne koji se javlja na nekropoli Gornja Vas je žara u obliku kuće i taj oblik posude je isključivo bio rađen kao recipijent za pokojnikove ostatke, dok su se drugi oblici posuda, osim za urne, mogli koristiti i u svakodnevnom životu.

Vrijeme pokapanja na nekropoli Gornja Vas je dosta kratko, oko stotinjak godina i nekropola je jednoslojna, što znači da mladi grobovi ne prekrivaju one starije. Tijekom istraživanja pronađena su 63 groba i jedna žara u obliku kuće, koja je pronađena s vanjske strane uz grob 40, što ukupan broj grobova zaokružuje na 64.

U stalnom postavu Antičke zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu, rekonstruiran je tipičan grob (grob 62) s Gornje Vasi. Grob je izgrađen kao nepravilna kamena konstrukcija sastavljena od okomito zabodenih kamenih ploča manjih dimenzija, a popločenje je također napravljeno s pomoću kamenih ploča. Inventar groba sastoji se od kompletno sačuvane žare u obliku kuće s jednim otvorom na prednjoj strani i tri posude koje su stavljene u grob kao prilog (trbušasta čaša, plitki tanjur i lonac cilindričnog vrata s dva plastična rebra).

NEKROPOLE NECROPOLE

Death is an integral part of life. Consistent with this, settlements were built, lived, and where, it is believed that each person should be buried. The Romans also had the habit of being buried in a tomb, which was a sign of honor and status. The deceased were buried in a tomb, which was a sign of honor and status. The deceased were buried in a tomb, which was a sign of honor and status.

The deceased were buried in a tomb, which was a sign of honor and status. The deceased were buried in a tomb, which was a sign of honor and status. The deceased were buried in a tomb, which was a sign of honor and status.

The deceased were buried in a tomb, which was a sign of honor and status. The deceased were buried in a tomb, which was a sign of honor and status. The deceased were buried in a tomb, which was a sign of honor and status.

The deceased were buried in a tomb, which was a sign of honor and status. The deceased were buried in a tomb, which was a sign of honor and status. The deceased were buried in a tomb, which was a sign of honor and status.

Small text caption describing the stone slab or sarcophagus.

NEKROPOLE I POJEDINAČNI NALAZI

Kršćanska vjera gaji osobit odnos prema pitanjima života i smrti – istinski život kršćanskim vjernicima nastavlja stizati tek nakon fizičke smrti – pa su pogrebni običaji i nekropole kod kršćana namijenjene imati iznimnu važnost. Pogrebni kult je ujedno i najraznolikiji oblik nuno-kršćanskog vjerskog obreda, a veliki broj crkava se i gradni na najstarija vezanima uz značajne smrti progovorene kršćana, odnosno martira. U kontinentalnoj Hrvatskoj rena, na žalost, većini istraživačkih nekropola, no odobren broj kanoastarskih grobova na većini broja lokaliteta ne bi ikakve dvojbe mogle pripisati pokopnicima kršćanima vjerskoj vjernosti. Vjerna vjerskoj pokopnika je najčešće našla se bližini ili neposredno na sahranama nadgrobni spomenici. U nekim slučajevima se nedovoljno izražava kršćanski avjencijator, a katkad, mada to ne jamo stroženo, natpis vrlo vjerojatno ukazuje na pripadnost nekolicina kršćanskoj vjere. Kad nadgrobni natpis nije sačuvan, vjerskoj pripadnosti pokopnika se najčešće može prepoznati, ili barem u većini slučajeva prepoznati iz grobne priloge, a kršćanska simbolika može se vidjeti i u arhitektoničkim grobnicama, prvenstveno u freskama, ali katkad i u tlocrtu.

Grobne priloge mogu katkad biti skraćena jasnim kršćanskim simbolima, posebno natkri i dijelovi natkri, no češće nema nedvojbeno prepoznatljivih elemenata kršćanske ikonografije. Ipak, i pored toga se na temelju grobnih priloga mogu izvesti neka zaključja, ili barem vjerojatno pretpostavke. Primjerice, grobovi s 1,5, sličica često imaju slično postolje, posebno sličice, čaka i sličice. Uvođiva je pretpostavka da to slično postolje simbolizira zahvaljivanje ili kršćanska pogruba, religijne. U kršćanskim vjerskojznostima sličice, sličice, ima također određeno simbolika, jer se vjerojatno za dnu, odnosno dnu. Kršćanska simbolika nije samo vezana samo uz slično postolje već se može odnosi i na keramiku, barem ona pećak fena.

Nerijetko na grobnj priloge u simboličkom smislu kontrastiraju jer uz kršćanska ikonografiju nalazimo i predmete magijsko-apatotičkih običaja. Iako je u pitanju izvornost predmeta da su kršćani običajno pokopjke sahranjivali i gljavan na zapadu, odnosno pogledom prema istoku, na je praksa postojala po svemu sudeći i kod drugih, posebno krovatija Suda, pa interpretacija pokopjkevih znakova nije savrem postojan pokazatelj pravih pokopjke određivanja njegovih vjerskih uvjaja.

Struktura s freskom iz Budimera / Tomb with a fresco from Budimera

Die Grabes architektur a Budimera / Part of the tomb structure with a fresco Budimera (Serbia), grab a a Budimera, episka, mitkara Budimera / Budimera (Serbia), grave a with a fresco, brick, painted plaster

Tlocrti grobnica u lokaliteta Serbija / Layout of graves at the site of Serbia

- 1. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 2. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 3. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 4. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 5. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 6. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 7. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 8. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 9. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 10. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 11. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 12. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 13. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 14. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 15. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 16. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 17. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 18. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 19. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.
- 20. Črna kraljica, Budimera, Serbija, 1. st. n. št.

KASNA ANTIKA I RANO KRŠĆANSTVO

PREDKRŠĆANSKI HORIZONT, I.-III. STOLJEĆE

Kršćanstvo se kao monoteistička religija nije lako i brzo moglo nametnuti u krajevima duge politeističke tradicije, no i prije jačanja, odnosno značajnijeg širenja kršćanskih zajednica u vjerskom životu stanovnika Panonije su zabilježeni kultovi koji se u većoj ili manjoj mjeri mogu vezati uz monoteističko poimanje svijeta i života. Njihov utjecaj je nedvojbeno mogao pripomoći kasnijem širenju kršćanstva jer je ljudima približio koncepte relativno bliske kršćanskom poimanju božanskog. Osim isključivo religijskih razloga, raširenosti tih kultova je također pripomogla činjenica da nisu bili izloženi progonima. Kako nisu doživljavani kao opasnost za državu i carsku vlast, broj njihovih vjernika mogao je nesmetano rasti.

Orijentalni misterijski kultovi su vjernicima pružali nadu u bolji zagrobni život pa njihova sve veća popularnost u 2. stoljeću nije iznenađujuća, a upravo ta vjera u spasenje je ljudima lako mogla približiti i kršćanski svjetonazor. Ideji kršćanskog Boga je najbliži mogao biti kult Nepobjedivog Sunca (*Sol Invictus*) koji se intenzivno razvijao tijekom prve polovine 3. st. i postao iznimno popularan sredinom stoljeća. U općoj svijesti ali i političkoj ikonografiji, odnosno državnoj politici, postupno dolazi do poistovjećivanja kultne simbolike Sola i Krista. Konstantin Veliki, iako smatran prvim kršćanskim vladarom, je tijekom svoje vladavine ipak bio skloniji vjerskom sinkretizmu, a po svemu sudeći se kolebao između te dvije vjere i na određeni način ih i poistovjećivao. Čini se da ni u očima mnogih kršćana u tom razdoblju nije postojala bitna razlika između kršćanskog Boga i Nepobjedivog Sunca, pa i arheološki materijal katkad odražava svojevrsni solarno-kršćanski sinkretizam. Sam Krist se u onodobnim vjerskim spisima ponekad poistovjećuje s različitim moralno-filozofskim vidovima sunčeve kozmičke energije, pa tako i s pravednošću (*Sol Iustitiae*). I gnostička strujanja u okviru kršćanstva su religijski sustavi u kojima se miješaju elementi kršćanske teologije, poganskih filozofskih i vjerskih razmišljanja kao i magijskih elemenata.

LUKOVIČASTA FIBULA, SELCI ĐAKOVAČKI, 4. ST.

Iako se ne može smatrati raširenim i popularnim, židovstvo, kao izvorište kršćanskih vjerovanja, je vjerojatno bila prva monoteistička religija čiji su vjernici bili prepoznati u Panoniji. Po svemu sudeći su to bile samo manje zajednice doseljenika s Istoka u pojedinim urbanim središtima, a u našem dijelu Panonije je židovska zajednica pouzdano za-

bilježena jedino u Mursi, i to u severskom razdoblju. Ipak, možemo pretpostaviti da ih je bilo i u drugim većim gradovima južne Panonije, poput, primjerice, Siscije ili Poetovija. Neki od prvih kršćana u Panoniji su mogli poteći i iz tih zajednica.

KRISTIJANIZACIJA PANONIJE U III. STOLJEĆU

Širenje kršćanstva na prostoru Rimskog Carstva, kao i razvoj ranokršćanskih zajednica bio je dug, iznimno složen i neujednačen proces uvjetovan povijesnim, političkim, kulturološkim, sociološkim, a naravno i religijskim okolnostima koje su značajno varirale ovisno o razdoblju i geografskom prostoru. Iako su opći obrasci mahom bili vrlo slični, kršćanstvo se nije jednako brzo ni temeljito nametnulo kao religija većine ili barem značajnog dijela stanovništva u Egiptu, Italiji, Britaniji ili, primjerice, podunavskim provincijama. Geografske zadatosti, razumljivo, nisu tu bile od posebne važnosti, no kako je svaka regija imala svoje kulturne, religijske, socijalne pa i etničke specifičnosti, prihvaćanje nove monoteističke religije nije ni moglo svuda teći na isti način.

Velika urbana središta u zapadnom dijelu Carstva, izložena snažnim imigracijskim tokovima, su zbog svojih socioloških okvira te multikulturalnosti nesumnjivo bila mjesta gdje su se razvijale prve kršćanske zajednice. Proces kristijanizacije je bio dugotrajan, a ovisno o razdobljima i trenutnom stavu vlasti kršćanske su zajednice mogle u većoj ili manjoj mjeri cvjetati te širiti svoj utjecaj. S vremenom je broj vjernika porastao u toj mjeri da su postali prepoznatljiva i općepoznata vjerska skupina, a s povećanjem popularnosti je osim pristaša rastao i animozitet kod suparničkih kultova koji je nerijetko prerastao u otvorene sukobe i progone kršćana. Stav carske vlasti je mogao varirati od indiferentnosti do pokušaja sustavnog zatiranja, uz povremenu prikrivenu simpatiju koja se pripisuje nekim carevima, no načelna sumnjičavost državnih struktura prema religiji koja ne priznaje cara kao božanstvo nije zamrla sve do 4. stoljeća.

Panonski prostor se ne smatra rano kristijaniziranim područjem, jer prvi sigurni pokazatelji širenja kršćanstva u Panoniji, po svemu sudeći, nisu stariji od sredine 3. stoljeća.

Kako pisani izvori i arheološki nalazi nedvojbeno potvrđuju raširenu kristijanizaciju panonskog prostora u 4. stoljeću, možemo pretpostaviti da je cijeli proces ipak počeo bitno ranije, mada se na temelju trenutno raspoloživih podataka čini da je kršćanstvo u Panoniji jači zamah tek dobilo u drugoj polovini 3. stoljeća.

To, naravno, ne isključuje postojanje pojedinaca ili manjih skupina koji su se smatrali kršćanima i u ranijem vremenu, odnosno barem u 2. stoljeću. Nesumnjivo ih je moralo biti, posebice među urbanom populacijom, pretpostavlja se, pogotovo među došljacima s Istoka, pripadnicima manje imućnih slojeva društva ili pak među robovima, no zasad pouzdanih dokaza za tu tvrdnju još nema ni u arheološkom materijalu ni u pisanim izvorima. Ipak u nekim predmetima datiranim u 2. i rano 3. stoljeće može se prepoznati više ili manje prikrivena kršćanska simbolika, pa možemo pretpostaviti da su barem neki od tih artefakata svojim vlasnicima svojevremeno omogućavali diskretno iskazivanje vjerskih osjećaja.

OPEKA S KRISTOGRAMOM,
SJEVERNA HRVATSKA, 4. ST.

RANOKRŠĆANSKI HORIZONT, III.-IV. DO VII. STOLJEĆA

U 4. stoljeću gotovo da nema dvojbe da je svako veće urbano naselje u Panoniji imalo svog biskupa. Na našim prostorima u pisanim izvorima je potvrđeno postojanje biskupija u Sisku (*Siscia*), Vinkovcima (*Cibalae*), Osijeku (*Mursa*) i Ludbregu (*Iovia*). U gotovo svim tim mjestima otkriveni su i predmeti - datirani od kasnog 3. do ranog 6. stoljeća - koji se nedvojbeno mogu vezati uz kršćanski kult. Značajnijih ranokršćanskih nalaza ima i na lokalitetima Veliki Bastaji, Daruvar (*Aquae Balissae*), Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*) te u okolici Đakova (*Certissia*). Novci s jasnom kršćanskom ikonografijom su tijekom 4. stoljeća cirkulirali po cijeloj Panoniji te ujedno predstavljaju i najčešći tip nalaza koji ukazuje na raširenu kristijanizaciju društva u tom razdoblju.

LANAC SVJETILJKE, SISAK?, 4. ST.

SVJETILJKA S KRISTOGRAMOM, ZAGREB, 4. ST.

Dosadašnja istraživanja lokaliteta u sjevernoj Hrvatskoj nisu iznijela na svjetlo dana ostatke kršćanskih sakralnih građevina koje bi se bez dvojbe mogle datirati u vrijeme prije prve polovine 4. stoljeća. Objekti koji jesu istraživani u većem ili manjem opsegu se ipak s većom sigurnošću mogu datirati u 4. i 5. stoljeće, odnosno u vrijeme kad je kršćanstvo već bila ozakonjena religija s jakom potporom državnih struktura. Arheološki je dokumentirano preuređivanje javnih profanih zgrada u kršćanske sakralne građevine, a možemo pretpostaviti da je to u većini panonskih gradova bio prvi korak u ranokršćanskom urbanizmu. Ostaci ranokršćanskih crkava i sakralnih kompleksa su više ili manje pouzdano identificirani tijekom arheoloških istraživanja u Sisku, Vinkovcima, Osijeku, Varaždinskim Toplicama, Ludbregu, a možda i u Daruvaru.

NEKROPOLE I POJEDINAČNI NALAZI

Kršćanska vjera gaji osobit odnos prema pitanjima života i smrti – istinski život kršćanskim vjernicima uostalom slijedi tek nakon fizičke smrti – pa su pogrebni običaji i nekropole kod kršćana razumljivo imali izrazitu važnost. Pogrebni kult je ujedno i najizraženiji oblik ranokršćanskog vjerskog obreda, a velik broj crkava se i gradi na mjestima vezanima uz mučeničku smrt progonjenih kršćana, odnosno martira. U kontinentalnoj Hrvatskoj nema, nažalost, većih istraženih ranokršćanskih nekropola, no određeni broj kasnoantičkih grobova na većem broju lokaliteta se bez ikakve dvojbe može pripisati pokojnicima kršćanske vjeroispovijesti. Vjerska uvjerenja pokojnika je načelno najlakše iščitati iz natpisa na sačuvanim nadgrobnim spomenicima. U nekim natpisima se nedvosmisleno izražava kršćanski svjetonazor, a katkad, mada to nije jasno izrečeno, natpis vrlo vjerojatno ukazuje na pripadnost pokojnika kršćanskoj vjeri. Kad nadgrobni natpis nije sačuvan, vjeroispovijest pokojnika se nerijetko može prepoznati, ili barem s većom sigurnošću pretpostaviti uvidom u grobne priloge, a kršćanska simbolika može se vidjeti i u arhitekturi grobnica, prije svega u freskama, ali katkad čak i u tlocrtu.

NADGROBNE STELE FLAVIJA MAURA, ŠTRBINCI I ĐAKONA MAKARIJA, SRIJEMSKA MITROVICA, 4. ST.

Grobni prilozima mogu katkad biti ukrašeni jasnim kršćanskim simbolima, posebice nakit i dijelovi nošnje, no češće nema nedvojbeno prepoznatljivih elemenata kršćanske ikonografije. Ipak, i posredno se na temelju grobnih priloga mogu izvesti neki zaključci, ili barem uvjerljive pretpostavke. Primjerice, grobovi 4. i 5. stoljeća često imaju stakleno posuđe među prilozima, posebice zdjelice, čaše i vrčeve. Uvjerljiva je pretpostavka da to stakleno posuđe simbolizira euharistijsko blagovanje ili kršćansku pogrebnu gozbu, refrigerij. U kršćanskom svjetonazoru staklo, uostalom, i ima određenu simboliku, jer se vezuje uz dah, odnosno dušu. Kršćanska simbolika nije nužno vezana samo uz stakleno posuđe već se možda odnosi i na keramiku, barem onu pocakljenu.

Nerijetko su grobni prilozima u simboličkom smislu kontradiktorni jer uz kršćansku ikonografiju nalazimo i predmete magijsko-apatropejskih obilježja. Iako je u pisanim izvorima potvrđeno da su kršćani običavali pokojnike sahranjivati s glavom na zapadu, odnosno pogledom prema istoku, ta je praksa postojala, po svemu sudeći, i kod drugih, posebice štovatelja Sola, pa orijentacija pokojnikovih ostataka nije sasvim pouzdan pokazatelj prilikom pokušaja određivanja njegovih vjerskih osjećaja.

OLTARNA MENZA IZ SOLINA

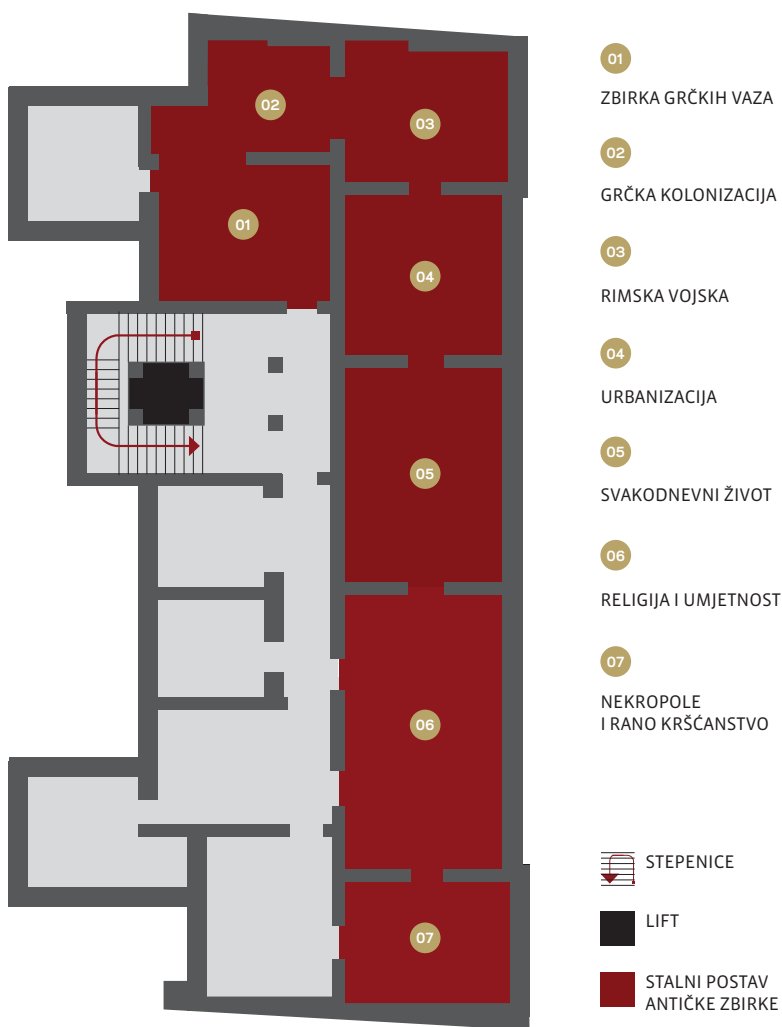
Očuvana je tek lijeva polovina mramornog oltara koja prikazuje osam apostola unutar polukružnih arkada te Isusa Krista unutar devete arkade. Zanimljivo je da se ta najvažnija arkada čuva u Muzeju povijesti umjetnosti u Beču, a ovdje je prezentirana kao gipsani odljev.

Kako je menza u cijelosti morala imati devetnaest takvih arkada, vjerojatno su uz Krista i dvanaest apostola, zasebno prikazana još četiri evanđelista i dvije važnije ranokršćanske ličnosti.

U donjoj traci, izvan arkada, prikazana je muška glava koja simbolizira vjetar te kit koji iz usta izbacuje proroka Jonu s palminom granom u ruci.

STALNI POSTAV ANTIČKE ZBIRKE, II. KAT ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

**arheološki
muzej
u zagrebu**
**archaeological
museum
in zagreb**

Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR-10000 Zagreb
tel: 01 4873 101
e-mail: amz@amz.hr
www.amz.hr

galerija AMZ

Pavla Hatza 6

RADNO VRIJEME MUZEJA

uto/sri/pet/sub 10-18, čet 10-20,
ned 10-13 sati
Muzej je zatvoren ponedjeljkom,
blagdanima i državnim praznicima

RADNO VRIJEME GALERIJE AMZ

pon-pet 12-18, sub 12-15 sati

 triglav